

ARCHITECTEN IN ROTTERDAM

Een onderzoek naar de vestigingskeuze

Miriam Bode

Architecten in Rotterdam

Een onderzoek naar de vestigingskeuze

Afstudeerscriptie
voor de Masteropleiding Bestuurskunde,
Erasmus Universiteit Rotterdam
van
dipl.- ing. Miriam Bode (FH)

begeleid door:
Prof. Dr. Wim Derksen, Erasmus Universiteit Rotterdam
Prof. mr. dr. Ernst ten Heuvelhof, Erasmus Universiteit Rotterdam

Augustus 2006

Architecten in Rotterdam

Mijn dank gaat uit naar allen die mij geholpen hebben in dit proces, aan mijn gezin, vrienden en de hele familie voor het geduld en de tijd die zij mij hiervoor schonken, mijn begeleiders voor hun waardevolle tips en Wim Derksen voor zijn kritiek en aanmoedigingen.

Mijn dank gaat ook uit naar alle architecten die de tijd hebben genomen om deel te nemen aan dit onderzoek - zonder hun was deze scriptie niet tot stand gekomen.

Architecten in Rotterdam

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	6
2. Probleemanalyse en Probleemstelling.....	9
2.1. Probleemanalyse.....	9
2.2. Probleemstelling.....	13
2.3. Doelstelling en vraagstelling.....	15
3. Methodologische verantwoording.....	16
3.1. Theoretisch perspectief.....	16
3.2. Vooronderzoek - Rotterdam Architectuurstad?.....	16
3.3. Gemeentelijk beleidskader.....	18
3.3. Onderzoeksveld.....	20
3.4. Onderzoeksmethode.....	21
3.5. Evaluatie.....	21
3.6. Operationalisering.....	22
4. Presentatie van de antwoorden.....	25
4.1. Historische context.....	25
4.2. Culturele context.....	28
4.3. Institutionele context.....	31
4.4. Relevante Netwerken.....	36
4.5. Ruimtelijke context.....	39
4.6. Wonen en Werken.....	43
4.7. Verder: werk en positie.....	46
4.8. Politiek en Beleid.....	50
4.9. Samenhangen.....	52
5. Rotterdam in de theorie.....	66
6. Beleidsaanbevelingen.....	70
10. Samenvatting.....	74
10. Epiloog.....	77
11. Literatuurlijst.....	79
Bijlagen.....	82
Bijlage 1 Deelnemende architecten.....	82
Bijlage 2 Voorbeeld vragenlijst.....	83
Bijlage 4 Methodologie Top-40.....	88

1. Inleiding

Rotterdam is een fascinerende stad, je houdt ervan of je verafschuwt haar. Veel tussenstappen lijken er niet te zijn. Ik zelf voel me sterk verbonden aan Rotterdam. Sinds mijn studie aan de TU Delft heb ik er altijd willen wonen, en toch ben ik niet lang geleden, met pijn in mijn hart uit de stad vertrokken. Anderen, die eveneens hechten aan Rotterdam, kiezen er ook voor om de stad te verlaten. Jammer, denk je dan. Hoe is dit mogelijk? Kan er iets aan worden gedaan?

Deze vraag was het vertrekpunt voor mijn afstudeerscriptie en de zoektocht naar een werkbare vraagstelling, die uiteindelijk eindigde in het omgekeerde vraagstuk, namelijk de vraag, welke factoren juist wel een rol spelen bij de vestiging in Rotterdam.

Tijdens mijn afstuderen wilde ik een praktisch relevant onderwerp onderzoeken, geen onderzoek ten bate van theorievorming. Het doel was een tastbare bijdrage te leveren ter verbetering van een bestaand probleem. Daarbij wilde ik als stedenbouwkundige een onderzoek doen wat te maken heeft met ruimtelijke ordening, stedenbouw of architectuur. Rotterdam biedt hiervoor de juiste aanknopingspunten. Tal van sociale problemen worden toegeschreven aan de sociale samenstelling van wijken en de oplossingen worden gezocht in het volkshuisvestingbeleid en op het ruimtelijk vlak. De 120%-regeling, het spreidingsbeleid, de stedelijke herstructurering en nieuwbouw van dure woningen binnen de ruit zijn voorbeelden hiervan.

Het was voor mij een zegen om Prof. Dr. Wim Derksen, directeur van het Ruimtelijk Planbureau (RPB), te ontmoeten. Hij was bereid om deze scriptie te begeleiden en hielp mij met kritische blik naar mijn uiteindelijke opzet. Door de mogelijkheid een blik in de keuken van het Ruimtelijk Planbureau te nemen kwam ik in contact met een onderwerp, dat mij hoe langer hoe meer interesseert; namelijk het "succes" van steden, agglomeraties en regio's op verschillende vlakken.

Als stedenbouwkundige vormen steden mijn denkkader. Zij zijn onuitputtelijk. De stad is een plek waar miljoenen mensen wonen, werken en hun vrije tijd besteden. "Echte" steden zijn broedplaatsen voor innovatie, verzamelplaatsen van creativiteit. Alles gebeurt overlappend en tegelijk - chaotisch. Ook historisch zijn steden betekenisvol. Al eeuwen nemen steden in de ontwikkeling van de menselijke beschaving een belangrijke plek in. Vaak waren steden autonoom en onafhankelijk. Altijd al vormden zij de hoofdzakelijke marktplaatsen voor uitwisseling van waren, geld en kennis.

Het voortschrijden van de wereldmarkt en de zelfregulerende kracht ervan lijkt momenteel echter funest voor de economie van enkele Europese steden en regio's. Overheden doen er alles aan om werkgelegenheid te scheppen en menig beleidsmaker is zich bewust geworden van het belang om succes van de stad te "creëren". Er worden stadsmanagers en 'stadsmarketeers' aangesteld om door het creëren van een positief imago bedrijvigheid en toerisme aan te trekken. Als stedenbouwkundige bij de gemeente Spijkenisse hield ik mij eveneens bezig met het succes van de stad, of concreter: met de vraag of en hoe het mogelijk was Spijkenisse aantrekkelijk te maken voor bewoners, investeerders en bedrijven.

Verschuiven theoretici hebben zich bezig gehouden met regionaal-economische en stedelijke vraagstukken. Allen beschrijven zij het succes van steden vanuit

verschillende facetten. Het werk van Jane Jacobs, de "grande dame" van het urbanisme, was al langer een geliefde klassieker van mij. Maar ook de theorievorming betreffende economisch maatschappelijke veranderingen van Castells en de Global City theorie van Sassen, waar ik tijdens mijn huidige studie mee kennis maakte wekten mijn interesse. Door samenwerking met medewerkers van het RPB werd ik uiteindelijk ook geconfronteerd met de theorie van Richard Florida.

Als je in Rotterdam woont heb je niet vaak het gevoel in een "succesvolle" gemeente te zijn en toch ligt het succes ook hier voor je voeten. Architecten trekken massaal naar de stad, zoals ik dat zelf ook heb gedaan. Feit is dan ook dat Rotterdam al in het begin van de laatste eeuw een bijzondere reputatie bij planners had.

Kijkt men naar de geschiedenis dan is te zien dat Rotterdam in zijn bouwpraktijk vaak groots en vooruitstrevend was:

Toen rond 1850 door de uitvinding van de lift in Amerika de bouw van wolkenkrabbers mogelijk bleek, was het Rotterdam, waar in 1898 het eerste torenhuis van Europa, ontworpen door de architect Willem Molenbroek (1863-1922), ontstond. Het openstellen van de Nieuwe Waterweg in 1872 en de hiermee gepaard gaande vergroting van de haven bracht een explosieve bevolkingsgroei met zich mee. Naar de theorieën van Ebenezer Howard werden in het begin van de 20de eeuw verschillende tuindorpen, zoals Vreewijk en Heijplaat ontworpen.

Vanaf die tijd herbergde Rotterdam ook veel beroemde architecten:

Als gemeentearchitect drukte Oud een stempel op woningbouwontwerpen voor het Witte Dorp, de Kiefhoek en Spangen, waar Michiel Brinkman zijn bekende Justus van Effenblok ontwierp. Tussen de twee wereldoorlogen werd Rotterdam de bakermat van het Nieuwe Bouwen. Het architectenbureau Brinkman & Van der Vlugt realiseerde de wereldberoemde Van Nelle fabriek en het Stadion Feijenoord.

Willem van Tijen (1894-1974) behoort tot de pioniers van de volkswoningbouw. Voor de oorlog experimenteerde hij vooral met hoogbouw en realiseerde in Rotterdam 1932 de eerste galerijflat van Nederland, de Bergpolderflat.

Na de oorlog, waren het de architecten van de wederopbouw, zoals Van den Broek en Bakema met de Lijnbaan en Maaskant met het Groothandelsgebouw, die invulling gaven aan het plan van Van Traa en Rotterdam hierdoor internationaal op de kaart zetten. En ook toen was de woningbouw vooruitstrevend. Uitgaande van 'de wijkgedachte'¹, ontstonden onder leiding van Lotte Stam-Beese de stempels van Pendrecht en later Ommoord.

Zelfs in de tijd van de stadsvernieuwing, vanaf de jaren zestig, gold Rotterdam als vooruitstrevend. De Rotterdamse aanpak, met de uitgebreide aankoop van krotten door de gemeente en een decentrale opzet in projectbureaus werd een schoolvoorbeeld voor anderen. Bekende Rotterdamse architecten rond die tijd zijn

---

¹J.B. Bakema, J.H. van den Broek, H.A. Maaskant en W. van Tijen stellen in de publicatie 'Woonmogelijkheden in het Nieuwe Rotterdam' uit 1941 diverse woontypen in een open opstelling rondom een binnenterrein voor om 'de woningverschillen, die hun oorzaak in de gezinsvorm vinden tot een zo levendig mogelijk geheel' te doorvlechten. Dit verkavelingvoorstel was de eerste verkenning van de eenheid die uiteindelijk pas in het ontwerpproces van de wijk Pendrecht te Rotterdam tot volwassenheid kwam. Deze voorstellen voor de wooneenheid werden vanaf 1948 door de Rotterdamse architectengroep Opbouw en de Dienst Stadsontwikkeling Rotterdam uitgewerkt tot een toepasbaar ontwerp. Als ontwerper van de Dienst Stadsontwikkeling krijgt Lotte Stam-Beese begin 1948 de opdracht de meest westelijk gelegen woonwijk te ontwerpen in het plan Zuid. Tegelijkertijd maakt zij in Opbouwverband samen met Jaap Bakema voor het zevende CIAM congres, dat in 1949 in Bergamo zou plaatsvinden, schetsen voor dezelfde wijk waarin het thema 'de ontwikkeling van een menselijke nederzetting en zijn architectonische expressie' aan de basis staat.

Quist, Weeber en Hoogstad.

Door Rem Koolhaas en de vestiging van OMA (Office for Metropolitan Architecture) in de late jaren '70 krijgt Rotterdam een nieuwe impuls van internationale allure. Meerdere uit dit bureau voortkomende jonge architecten vestigen zich in de stad en bouwen als internationaal uiterst succesvolle bureaus verder aan de lange geschiedenis van het Rotterdamse architectuursucces.

Kijkend naar deze rijke geschiedenis en de activiteit van de architectengemeenschap leek het mij in eerste instantie logisch, dat architecten voor Rotterdam kiezen. Ik twijfelde aan het nut van mijn vraagstelling. Maar aan de andere kant: Amsterdam kent ook bekende architectenbureaus en is (als je de statistieken mag geloven) gezegend met meer creatievelingen dan Rotterdam.

De Bond voor Nederlandse Architecten (BNA) zit in Amsterdam en tot voor kort was ook het Berlage-instituut in Amsterdam gevestigd. Zelfs het Nederlands Architectuur Instituut (NAI) komt voort uit Amsterdamse instituties. Daarnaast is Amsterdam de stad met het "mooiere" gezicht. Waarom heeft Amsterdam zich dan niet tot centrum voor de architectuur ontwikkeld en wat is het nou precies wat architecten aantrekt in Rotterdam?

De grootste architectenopleiding van Nederland – de TU Delft – op een steenworp afstand, het nog steeds incomplete, ruwe centrum van de stad, de hoogbouw en de havens, de stoere mentaliteit – ook met betrekking tot afbraak en nieuwbouw, bekende architecten,...? Of heeft de keuze om zich in Rotterdam te vestigen toch niet gewoon te maken heeft met beleid, met bijvoorbeeld de verplaatsing van de instituten of de sterke gemeentelijke promotiecampagnes van Rotterdam als "Stad van de Architectuur"?

In verschillende gesprekken heb ik vastgesteld dat er lang over kan worden gespeculeerd. Het is echter van belang om de feiten boven tafel te krijgen zodat deze in beleidskeuzen kunnen worden gebruikt.

2. Probleemanalyse en Probleemstelling

2.1. Probleemanalyse

The chief function of the city is to convert power into form, energy into culture, dead matter into the living symbols of art, biological reproduction into social creativity. (Mumfort, 1961)

Steden nemen een belangrijke plaats in in het ontstaan van menselijke beschavingen. De meeste steden zijn ontstaan als marktplaatsen en kregen na de industriële revolutie een belangrijke rol als werkplek. Deze twee functies zijn nog steeds belangrijke facetten van het stedelijke bestaan. (Mumfort, 1961)

Verschillende auteurs die zich bezig houden met stadssociologie en stedelijke economie stellen, dat steden in een globaliserende maatschappij een centrale plek innemen. In de globale netwerkeconomie worden zij als economische basis belangrijker dan de natiestaten, waarin zij liggen. Toename van transportmogelijkheden, open markten en de hierdoor geïnitieerde centralisering en globalisering van bedrijvigheid maakt steden en naties echter kwetsbaar.² Ondanks de door terugtrekken van de nationale overheid toegenomen onafhankelijkheid³ zijn stedelijke economieën namelijk een onmisbare bron van inkomsten voor de natiestaten, die hiermee economisch minder sterke gebieden kunnen ondersteunen. Steden met een sterk imago zijn bovendien in staat de economische concurrentiepositie van de natiestaat in de mondiale economie te versterken. (Jacobs, 1985).

Economisch

De hoge bevolkingsdichtheid op een klein oppervlak bevordert de interactie en communicatie tussen de heterogene groepen. Hierdoor zijn steden onmisbare bronnen van creativiteit, plaatsen waar innovatieve krachten gebundeld worden. Al in de jaren dertig van de vorige eeuw schrijft de socioloog Louis Wirth (Wirth, 1938) hierover:

*"Die Stadt war so historisch gesehen immer der Schmelztiegel der Rassen, Völker und Kulturen, und eine vorzügliche Brutstätte neuer biologischer und kultureller Mischformen gewesen. Sie toleriert, mehr noch, sie honoriert individuelle Unterschiede. Wenn sie Menschen aus allen Ecken der Erde zusammenbringt, so nicht um ihre Homogenität und Geistesverwandtschaft willen, sondern gerade weil sie verschieden, und deshalb füreinander nützlich sind."*⁴

Juist deze bundeling van creatieve en innovatieve krachten in een tolerante, open en diverse omgeving ziet de Amerikaanse hoogleraar Richard Florida⁵ dan ook als

² Zie verder hierover Sassen

³ Zie hierover vijfde nota

⁴ "De stad was historisch gezien altijd een smeltpot van rassen, volkeren en culturen en broedplaats voor nieuwe biologische en culturele mengvormen. Zij tolereert niet alleen, maar honoreert individuele verschillen. Mensen komen hier niet bij elkaar vanwege homogeniteit, maar omdat zij vanwege de heterogeniteit nuttig voor elkaar zijn" - vrije vertaling

⁵ Richard Florida Creativity Index : vier even zwaar wegende factoren te weten: (1) het aandeel van de creatieve klasse in de totale beroepsbevolking; (2) innovatie, gemeten in patenten per hoofd van de bevolking; (3) de aanwezigheid van high tech industrie waarbij Florida gebruikmaakt van de Tech Pole Index van het Amerikaanse Milken Instituut en (4) diversiteit, gemeten aan de hand van de Gay Index – volgens Florida een redelijke benadering van de mate van openheid van een regio voor verschillende soorten mensen en ideeën.

voorwaarde voor toekomstig economisch succes. In zijn theorie identificeert hij 3 T's als belangrijkste factoren voor economische vooruitgang: tolerantie, technologie en talent.

Florida gaat ervan uit dat de menselijke creativiteit uiteindelijk dé motor van economische groei in de 21ste eeuw zal zijn en dat er een concurrentiestrijd plaats zal vinden om de binding van creatieve individuen aan bepaalde plekken:

"The competition for talent is not just between nations: the real battle is among cities and regions."

Het belang van de plaats is dan:

"... to provide a regional talent pool into which firms can dip as needed, and from which new ideas and firms bubble up. .... places have replaced companies as the key organizing units in our economy. (p. 30) ⁶

Hij legt de nadruk op *thick labor markets, conducive to a horizontal career path* (p. 224), om zonder verhuizing overstappen mogelijk te maken.

Florida noemt drie typen creativiteit⁷, die onderling verbonden zijn en elkaar versterken. Dat zijn technologische creativiteit, economische creativiteit en culturele creativiteit. Voor economische groei zijn, volgens hem, alle drie nodig.

De stimuli, die nodig zijn voor het creatieve proces betreft de creatieve mens uit zijn talloze indrukken, die hij in zijn met intense, kwalitatief hoogwaardige, multidimensionale ervaringen volgepakte uren opdoet⁸.

Succesvolle steden zijn volgens Florida dan ook cosmopolitisch⁹, divers¹⁰, authentiek¹¹ en leveren niet alleen één ding, maar een hele reeks "quality of place" opties voor verschillende mensen in verschillende levensfasen:

"A place that enables us to reflect and reinforce our identities as creative people, pursuing the kind of work we choose and having ready access to a wide range of lifestyle amenities."

Belangrijk is hierbij de nadruk die komt te liggen op "lifestyle", een combinatie van woonomgeving, consumptie en werkzaamheden, die in deze postmoderne tijd een grote rol in de definitie van onze identiteit speelt.

"... we prefer communities that have a distinctive character. These communities are defined by the impermanent relationships and loose ties that let us live the quasi-anonymous lives we want rather than those that

⁶ en "*...the gathering of people, companies and resources into particular places with particular specialities and capabilities generates efficiencies that power economic growth. It is for this reason that I say place is becoming the central organizing unit of our economy and society, taking on a role that used to be played by the large corporation.*" (p. 224)

⁷ Citaat: *creativity:..flourishes best in a unique kind of social environment: one that is stable enough to allow continuity of effort, yet diverse and broad minded enough to nourish creativity in all its subversive forms.*

⁸ Over de samenhang van creativiteit en recreatie geeft hij de volgende voorbeelden: *Creative life packed full of intense, high-quality, multidimensional experiences, ..favor active participatory recreation over passive spectator sports (p. 166)...(leisure) adventure-oriented outdoor pursuits (p. 180)...organic and indigenous street-level culture (p. 182), ...eclectic, social and interactive (p. 185),...this kind of experience is essential to creative process: creativity- act of synthesis, therefore needs stimuli (p. 186)* en vanwege de hoge tijdsdruk die op dit volgepakte leven zit: *workers...increasingly act like tourists in their own city" ..access to recreation on a "just in time"basis*

⁹ Volgens Bonnie Menes Kahn: *tolerance for strangers and intolerance for mediocrity, (p. 227)*

¹⁰ Over het belang hiervan schrijft hij: *open to outsiders, excitement and energy, mix of influences, an attractive place has to be cosmopolitan – a place where anyone can find a peer group to be comfortable with and also find other groups to be stimulated by (p. 227)*

¹¹ Hierover : *places are valued for authenticity and uniqueness – an authentic place offers unique and original experiences*

are imposed on us.” (p. 15)

Hier legt Florida een link tussen sociaal kapitaal en economisch succes. Anders dan Putnam¹² stelt hij het belang van *loose ties* en *bridging capital* hierbij op de voorgrond.¹³

Universiteiten vormen volgens Florida een basiscomponent van de creatieve economie omdat zij in staat zijn, door hun openheid tegenover vreemden en de nieuwsgierigheid tegenover het onbekende, integrerende krachten te mobiliseren. Samenvattend kan je zeggen dat Florida in zijn Creative Capital Theory, naast de 3T's vooral het belang van het *people climate* in een stad onderstreept. Om op lange termijn succesvol te worden zullen steden innovatieve manieren moeten ontwikkelen, om met deze uitdaging om te gaan.¹⁴

De Spaanse socioloog Manuel Castels is de “vader” van de netwerkeconomie. Hij stelt dat in een wereld, waarin nationale economieën steeds meer een wereldeconomie vormen, oude verbanden hun betekenis verliezen. In plaats hiervan is een, door informatietechnologie mogelijk geworden, keten van flexibele netwerken ontstaan, die rücksichtslos de wereld afgrazen om nieuwe productie- en consumptiemogelijkheden te vinden. Oude regionale bindingen verliezen het van de lucratievere internationale allianties. Het gevolg van deze netwerkorganisatie is een toenemende sociale fragmentatie. De ontwikkeling van de netwerkeconomie is een vrijwel autonome kracht die niet te beheeren valt.

Plaatsen - en ook in dit geval steden - ziet Castels als plekken waar de *space of flows*, het hier en nu - de dominante sociale logica van de netwerkmaatschappij - gekoppeld worden aan de *space of places*, de fysieke wereld. Hierdoor vormen zij belangrijke knooppunten voor verschillende soorten stromen.(Castels, 1996)

Saskia Sassen, geboren in 1949 in Den Haag is een Amerikaanse socioloog en econoom en bekend om haar analyses betreffende globalisering en internationale migratie. Zij identificeert op basis van bepaalde kenmerken drie steden, London, New York en Tokio, als “Global Cities”. Hun succes hebben deze drie steden, naast de netwerkachtige verwevenheid van hun financiële markten, volgens haar te danken aan centralisatie van bedrijvigheid bij gelijktijdige decentralisatie van belangrijke bedrijfstakken. In haar theorie toetst zij zeven hypothesen, die haar Global City Model vormen. Deze hebben te maken met de gelijktijdige dispersie en integratie van economische activiteiten van centrale bedrijfsfuncties en met uitbesteding van deze inmiddels zeer complexe functies.¹⁵ Hierdoor wordt het niet alleen mogelijk voor

---

¹² Putnams social capital theory, die succes vastmaakt aan sociaal kapitaal en stelt zelfs dat sociaal kapitaal in de vorm van “dense ties” door zijn geslotenheid tegenover vreemden averechts werkt voor de creatieve economie: “Places with dense ties and high levels of traditional social capital provide advantages to insiders and thus promote stability, whereas places with looser networks and weaker ties are more open to newcomers and thus promote novel combinations of resources and ideas ....weak ties are critical to the creative environment of a city or region because they allow for rapid entry of new people and rapid absorption of new ideas and are thus critical to the creative process”(p. 273)

¹³Zie hiervoor: The flight of the creative class, p. 74

¹⁴“It will no longer be sufficient to incubate new creative industries or generate more creative people. The most successful places will require a socially adaptive capability that will enable them to pioneer new fields and innovative industries even as they effectively cope with problems like income inequality, housing affordability uneven development and underutilized human potential in new and innovative ways. Most of all, these solutions must do that in ways that inspire the entrepreneurial drive of these individuals...”(The flight of the creative class, p.243/244)

¹⁵ Noyelle en Dutka (1988) signaleren twee tendensen in de locatiepatronen van bedrijven: Ten eerste is er sprake van centralisatie (schaalvergroting). Tegelijkertijd is er ook sprake van decentralisatie (alles moet op maat gemaakt worden voor de klant in plaats van de vroegere massa- productie). Deze twee tendensen doen zich ook voor in de zakelijke dienstverlening.

bedrijven om de hoofdkantoren buiten de steden te vestigen maar ontstaat er ook een accumulatie van hooggespecialiseerde zakelijke dienstverlening (vooral voor non-routine operaties) in de steden. Deze, door hooggekwalificeerde professionals op verschillende vlakken uitgevoerde, diensten kennen door hun afhankelijkheid van specifieke bedrijven, talenten en ervaringen een nieuwe agglomeratiedynamiek. Door het feit dat deze dienstverlening (onder andere door hun sterke specialisatie) veelal internationaal plaats vindt, vormen zich transnationale netwerken en komen steden verder van hun achterland te staan. Zo raken zij niet alleen ontkoppeld van de stedenhiërarchie binnen de natiestaat, maar ontwikkelen zij door hun internationale oriëntatie ook andere relaties en referentiekaders dan de niet of minder globaal georiënteerde steden in de natie. Stedenconcurrentie heeft bij de door Sassen onderzochte steden niet de vorm van prijsconcurrentie, maar leidt tot specialisatie en onderlinge aanvulling. Sassen heeft het in haar werk vooral over concentratie van zakelijke dienstverlening in de financiële sector en de hierbij toegenomen inkomens. Een trend die zij hieraan relateert is de toename van niet gestandaardiseerde (hand-) arbeid in de traditionele branche van meubels, schoenen en kleding. Branches, die verwant zijn met de architectuurbranche en vaak aanvullend worden gebruikt.

Jane Jacobs wees in haar werk al vroeg op bepaalde facetten, die ook in het recente onderzoek van Florida een rol spelen. In haar klassieker "The death and life of Great American Cities" beschrijft zij de wisselwerking van netwerken van *weak ties* en *strong ties* en wijst op de (noodzakelijke) diversiteit binnen een stad:

"Great cities are not monoliths, they are federations of neighbourhoods.
(Jacobs, 1968)

Verder schrijft zij:

"Successful places are multidimensional and diverse-they don't just cater to a single industry or a single demographic group; they are full of stimulation and creativity interplay." (p. 7)

Zij onderstreept het belang van *import-replacement*, dus het opbouwen van een locale van elkaar afhankelijke en min of meer zelfvoorzienende economie, voor de vitaliteit, het succes en voortbestaan van steden (Jacobs, 1985).

Bestuurlijk

Opmerkelijk is dat in al deze theorieën het succes niet is gebaseerd op de aanwezigheid van grote ondernemingen en ook niet op overheidsinspanningen. Omdat steden in een steeds mobieler wordende maatschappij en economie te maken hebben met allerlei soorten van concurrentie is het zinvol om stil te staan bij de vraag of en hoe ontwikkelingen in een door terugtrekkende overheid, globalisering en toegenomen mondigheid van burgers en bedrijven gekarakteriseerde en steeds minder bestuurbare samenleving effectief geïnitieerd kunnen worden. De hierdoor toegenomen complexiteit van vraagstukken stelt nieuwe eisen aan de onderlinge samenwerking.

Tegenover de traditionele maakbaarheidgedachte, waarin de overheid, berustend op hiërarchie, controle en arbeidsdeling, in staat werd geacht maatschappelijke processen te sturen, staat nu het gedachtegoed rond governance, de sturing in netwerken en de mogelijkheden van publiekprivate samenwerking.

Ook de beleidsinstrumenten zijn hierop aangepast. Naast de juridische instrumenten uit de eerste generatie staan nu diverse economische en communicatieve instrumenten, die ertoe dienen in complexe netwerken van interdependente actoren sturing aan te brengen.

In de architectuur zijn voorbeelden te vinden, die aantonen, dat kleine ingrepen soms grote ruimtelijke, sociale en economische effecten kunnen voortbrengen. Te denken valt aan de binnenstedelijke pleinen in het Barcelona van de jaren '80, die, door de inzet van de omwonende bevolking een duidelijke verbetering van de woonsituatie in de buurten met zich mee bracht. Een ander voorbeeld is de realisatie van het Guggenheim Museum in Bilbao, die, onder andere, leidde tot economische bloei in de regio. Vooral vanaf de jaren '90 leidde dit denken tot bijzondere aandacht voor architectuur in verschillende steden.

De symbolische waarde van lokale ingrepen is niet te onderschatten. De Zwaan in Rotterdam is inmiddels een niet meer weg te denken beeld in de nationale "hippe" reclamespotjes die bijdragen aan een zich positief ontwikkelend imago van de stad. Uiteraard spelen er bij de genoemde ontwikkelingen een groot aantal factoren een rol. Kenmerkend is alleen wel dat er van de inzet van deze relatief kleine, punctuele ingrepen een hefboomwerking uit kan gaan, die verder reikt dan de ingreep zelf.

Om succes aan te wakkeren zijn dus interventies denkbaar, die zo afgebakend zijn, dat zij beheersbaar blijven en die, strategisch effectief ingezet een positieve spiraal tot stand brengen. Een belangrijk punt hierbij is, zoals aangegeven door Olof Koekebakker (Franke, 2005), dat alleen een gemeente die haar eigen opgaven creatief ter hand neemt aansluiting zal vinden bij de creatieve processen en werkzaamheden, die zich buiten het bestuurlijk apparaat afspelen.

2.2. Probleemstelling

Concurrentie tussen steden is groot. Niet alleen internationaal, maar ook nationaal zijn beleidsmakers druk doende om hun stad eruit te lichten, werkgelegenheid aan te trekken en succes te creëren. De vraag die zich aandient is: kan plaatselijk succes worden gecreëerd? En zo ja, hoe dan?

Om dichter bij een antwoord op deze vraag te komen is het zinvol om na te gaan hoe het succes in een bepaalde casus zich heeft ontwikkeld. Uitgaande van de hypothesen van Florida, Jacobs en Sassen en de hieraan gekoppelde (succes-)factoren wil ik onderzoeken waarom zich op een bepaald gebied in een bepaalde stad ontwikkelingen hebben voorgedaan.

Veel Europese centra verkeren in economische moeilijkheden en traditionele sturingsinstrumenten lijken niet meer toereikend om de complexe problematiek het hoofd te bieden. Er zijn ook lichtpunten: Kijkend naar het succes van Rotterdam zijn er twee poten waar men niet omheen kan: de wereldhaven en de architectuur.

Met een goederenoverslag van 328 miljoen ton (in 2003)¹⁶ verwerkt de haven nog steeds bijna net zoveel als de nummers twee, drie en vier in Europa: Antwerpen, Hamburg en Marseille samen, maar toch leidt de stad onder de afname van havengerelateerde werkzaamheden. Het stadsbestuur zet in op verbreding in de economische activiteiten en geeft sterke impulsen om de reputatie van Rotterdam als uitgaans- en evenementenstad te onderstrepen en te versterken. Het echte succes van Rotterdam is momenteel haar internationale faam als stad van de architectuur.

¹⁶ www.portofrotterdam.com.

Rotterdam is een stad met rijke architectonische historie, die vooral na de tweede wereldoorlog tijdens de wederopbouw internationale faam verwierf. Deze ontwikkeling is bekroond met de vestiging van het Nederlands Architectuur Instituut, het Berlage Instituut en het Stimuleringsfonds voor Architectuur in de stad. De TU Delft, die de meest omvangrijke opleiding van architecten in Nederland verzorgt, is dichtbij en Rotterdam zelf beschikt over een Academie van Bouwkunst. Om de architectuur in de stad te promoten en het architectuurdebat te verstevigen bestaan verschillende initiatieven en organisaties, die grotendeels gefinancierd worden door de (locale) overheid.¹⁷

In Rotterdam zijn tal van bekende architectuurbureaus gevestigd, er wordt vooruitstrevend gebouwd. Al decennia lang zijn kranen, sloophamers en heipalen niet weg te denken rekvisieten in het stadsbeeld.

Door haar verwoesting in de tweede wereldoorlog bezit Rotterdam als eerste en enige Nederlandse stad een centrum waarin hoogbouw het silhouet domineert, vandaar de naam Manhattan aan de Maas. Met haar grote hoeveelheid oude of niet meer in gebruik zijnde gebouwen, haar uitgebreide recreatieve aanbod en haar diverse bevolkingsgroepen lijkt Rotterdam een aantrekkelijke plek voor de creatieve klasse en dus een veelbelovende stad voor toekomstig succes: *'New ideas require old buildings'*, zoals Jane Jacobs zegt (Jacobs, 1961), de woon- en werkplek als broedplaats, statement en als marketing vehikel. (Florida, 2002).

Dit is de feitelijke kant van het verhaal. Maar er is ook een andere ontwikkeling gaande, de bewuste vermarketing van dit imago. In hoeverre draagt deze bij aan het succes van de stad?

Rotterdam profileert zich in toenemende mate als 'hippe' evenementen- en festivalstad en heeft de afgelopen decennia een duidelijke opleving als stad van cultuur en vermaak ervaren (Gemeente Rotterdam 2002b in: van der Land 2003). Naast de haven is de architectuur inmiddels een van de meest belangrijke bronnen van identificatie voor de stad en goed voor een groot aantal toeristen. Architectuur als consumptief goed, dus.¹⁸ Met evenementen als derde standbeen wordt de stad onder het motto van entertainment succesvol vermarkt. *Alles kan in Rotterdam*. De andere kant is dat Rotterdam in economisch opzicht is achtergebleven bij de rest van Nederland. De stad heeft de postindustriële transformatie langzamer doorgemaakt. Als belangrijke oorzaak hiervoor wordt de economische structuur en de mismatch tussen de kwalificatieniveaus van de beroepsbevolking en de vraag naar arbeid gezien (Kloosterman 1996 in: van der Land 2003).

Rotterdam is dan ook een stad met veel tegenstellingen. De haven, de Maas en Feyenoord, flitsende, maar ook dichtgetimmerde architectonische hoogstandjes, de Millinxbuurt en Spangen tegenover Hillegersberg en Kralingen, daartussen een levendige binnenstad vormen ook het imago van de stad.

---

¹⁷ Architectuur Instituut Rotterdam (AIR), Architectuuragenda Rotterdam, ArchiCenter RotterdamMarketing, City Informatie Centrum (CIC), Architectuurbiennale e.a.

¹⁸ Consumptie stelt in de huidige maatschappij niet alleen een belangrijke inkomstenbron voor, maar wordt door postmoderne denkers ook gezien als bron van identiteit. (Frissen, 1996) Omdat er onder de leden van de creatieve klasse een constante vermarketing van zichzelf plaats vindt en het vooral de ervaringen zijn, waarop de creatieve identiteit stoelt, moeten succesvolle steden deze in alle facetten (sport, entertainment, wonen..) kunnen bieden: "we are shifting from the "consumption of goods" to the "consumption of experiences" (Robinson and Goodbey in: Florida, 2002 (p. 162))

De basis voor succes is vrij smal in Rotterdam. Havengerelateerde werkzaamheden nemen af. De stad is, vooral voor wat betreft de imagevorming en de levendigheid, voor een groot deel afhankelijk van zijn architecten. Zij werken vooral in de zakelijke dienstverlening en dragen bij aan de bekendheid en het imago van de stad. Zij zijn belangrijke vertegenwoordigers van de creatieve klasse en fungeren als trekkers voor allerlei soorten bezoekers.

"Zo gewonnen, zo geronnen" luidt een oud Nederlands spreekwoord. Je moet zuinig zijn op wat je hebt. Blijft het succes aanhouden? Heeft Rotterdam wel aandacht voor de juwelen, die zij bezit? Is onderhoud nodig resp. wenselijk, of draait het allemaal op basis van zelforganisatie?

Gezien de meervoudige succesfactor die architecten voor Rotterdam vormen, maar ook de vaststelling dat juist vanwege de toenemende globalisering ook bij architecten dispersie van werkzaamheden met mogelijke verhuizingen als gevolg een rol gaat spelen, zijn deze vragen geen overbodige luxe.

Inzicht in beweegredenen van architecten om voor Rotterdam te kiezen is hiervoor noodzakelijk.

2.3. Doelstelling en vraagstelling

Doelstelling van het onderzoek is een beschrijving van de factoren die architecten ertoe hebben bewogen om zich in Rotterdam te vestigen om hieruit aanwijzingen te vinden voor mogelijke bestuurlijke ingrepen, die het succes van de stad hierin ondersteunen.

Hiervoor luidt de *centrale onderzoeksvraag*:

Welke factoren spelen een rol bij de vestiging van architecten in Rotterdam en hoe hangen deze factoren met elkaar samen?

De volgende *deelvragen* worden hierbij beantwoord:

1. Speelt de historische ontwikkeling een rol in de vestiging van de architectuursector?
2. Wat zijn de "culturele" factoren, die bij hebben gedragen aan de vestiging van architecten in de stad?
3. Welke rol speelt de nabijheid van belangrijke opleidings- en onderzoeksinstituten voor de vestiging?
4. Wat is de invloed van relevante netwerken op de onderzochte ontwikkeling?
5. Wat is de verhouding tussen de vestiging van architecten in Rotterdam en de gebouwde omgeving?
6. Welk onderscheid bestaat er tussen private en zakelijke redeneringen?
7. In hoeverre hebben politieke en beleidsdoelstellingen bijgedragen aan de vestiging van architecten in de stad?
8. Welke factoren spelen verder een rol?
9. Is er een samenhang te bespeuren tussen de vastgestelde factoren?
10. Zijn er bepaalde conclusies te trekken uit de onderzoeksresultaten?

3. Methodologische verantwoording

Dit onderzoek is een empirische zoektocht naar de factoren, die een invloed hebben op de vestigingskeuze van architecten in Rotterdam. Het heeft het karakter van een exploratief onderzoek. Voor het onderzoeksresultaat betekent dit dat het door de aanscherping van bestaande en formulering van nieuwe hypothesen een steentje bij zou moeten dragen aan het gebied van regionale economische theorievorming. Bestuurskundig is in mijn ogen echter vooral het praktische nut voor de beleidsvorming van betekenis. Met aanbevelingen op dit vlak wil ik dan ook mijn scriptie afsluiten.

3.1. Theoretisch perspectief

Het theoretische kader wordt voornamelijk gevormd door de regionale economische theorievorming, zoals beschreven in de inleiding, die het succes van steden op verschillende vlakken analyseert en verklaart.

Deze theorieën van vooral Florida, maar ook Sassen en Jacobs dienen in mijn onderzoek als basis voor de probleem- en vraagstelling. Ook de vragen in de interviews zijn gebaseerd op inzichten van de hiervoor verantwoordelijke theoretici.

3.2. Vooronderzoek - Rotterdam Architectuurstad?

Om in eerste instantie de stelling te verifiëren dat Rotterdam als architectuurstad kan worden gezien heb ik een beperkt vooronderzoek gedaan betreffende het succes van de stad op dit gebied¹⁹. Hierbij heb ik mij, omdat het onderzoek zich toespitst op de vestigingsredenen voor architecten, op een vergelijking van de beroepsgroep geconcentreerd. Uit deze vergelijking blijkt dat de stelling gerechtvaardigd is en Rotterdam een reputatie als architectuurstad heeft.

Bij de nationale vergelijking heb ik mij beperkt tot het vergelijk met Amsterdam, omdat er niet alleen bekende architecten zijn gevestigd, maar de stad ook de vestigingsplaats was en gedeeltelijk nog is, van verschillende instituties die belangrijk zijn voor het architectuurdebat in Nederland. Naast het historische centrum kent Amsterdam belangrijke moderne architectuur en kan hierbij teruggrijpen op spraakmakende projecten zoals het Theater aan het IJ, de Zuidas, het Nemo Science en Technologycenter, Borneo en Sporenburgeiland. Bovendien bezit de stad de grootste populatie van de creatieve klasse in Nederland (OBR, 2005).

Aan de hand van de website Architectenwerk²⁰ en de gegevens, die door het OBR in de Economische Verkenning 2005 worden aangegeven heb ik voor Amsterdam en Rotterdam het percentage architecten binnen de creatieve klasse berekend en ben uitgekomen op op 0,32 in Rotterdam versus 0,35 % in Amsterdam. Gezien het feit dat er in de Economische Verkenning 2005 ook is aangegeven dat de creatieve klasse in Rotterdam het afgelopen jaar met 2,7 % is gegroeid (vergeleken met 0,8 % in

¹⁹ Met succes wordt hier bedoeld het imago dat de stad heeft verworven met zijn uitzonderlijke bouwactiviteiten, de vestiging van belangrijke architectonische instituties en architecten ter plekke en de hoeveelheid toeristen, (media-) aandacht, aan architectuur gerelateerde activiteiten en inkomsten, die uit dit imago voort komen. Deze eenheden kunnen tegelijk ook als indicatoren dienen voor een vergelijking.

²⁰Het vooronderzoek had plaats in eind oktober/ begin november 2005. De analyse is dan ook gebaseerd op de beschikbare lijsten op dat moment.

Amsterdam) en de stijging in de Rotterdamse creatieve industrie voornamelijk de kunsten en creatieve zakelijke dienstverlening betreft kan ik ervan uitgaan dat Rotterdam hiermee procentueel de koploper is als het gaat om deze populatie.

	leden creatieve klasse (bron: OBR, Economische Verkenning 2005)	aantal architecten (bron: website Architectenwerk)	percentage architecten onder leden creatieve klasse
Amsterdam	100.000	322	0,32
Rotterdam	56.000	195	0,35

Tabel1: Percentage architecten onder de leden van de creatieve klasse

Aan de hand van de ArchitectenWerk Top 40²¹, ben ik vervolgens op zoek gegaan naar de 10 meest toonaangevende architectenbureaus. Ervan uitgaande dat publicaties in vaktijdschriften een grote invloed hebben op de reputatie van architecten binnen en buiten de vakwereld heb ik hun benoeming in die Top 40 gezien als representatief voor hun bekendheid. Om de rangorde te bepalen heb ik drie criteria gehanteerd²²:

- de hoeveelheid benoelingen in de bestaande acht *Top 40*-lijsten
- de hoeveelheid eerste plaatsen, die zij in deze lijsten hebben behaald en
- de hoeveelheid punten, die zij in de acht lijsten als geheel hebben ontvangen

Het resultaat was dat MVRDV, UN studio (Ben van Berkel) en OMA als belangrijkste bureaus naar voren kwamen, gevolgd door Benthem Crowel en Kees Christiaanse, de Architectengroep, Neutelings, West8, Atelier Herzberger en EEA (van Egeraat).

Vervolgens heb ik gekeken, waar deze architecten zijn gevestigd en kwam tot het volgende beeld:

- Rotterdam: MVRDV, OMA, Kees Christiaanse, Neutelings, West 8 en EEA
- Amsterdam: UN studio, Benthem Crowel, de architectengroep en Atelier Herzberger

Rotterdam bezit volgens deze telmethode²³ dus niet alleen twee van de meest spraakmakende architectenbureaus, maar heeft ook meer vertegenwoordigers uit de Top 10²⁴. Als je kijkt naar de verdere verdeling (5 - 4 keer een benoeming) is er een min of meer gelijke verdeling vast te stellen over de twee steden. In dit geval komen ook Delft, Maastricht, Haarlem en Groningen als vestigingsplaatsen naar voren.

Hierdoor en door het feit, dat in Rotterdam de belangrijkste instituties die zich bezig houden met architectuur zijn gevestigd, is de reputatie van Rotterdam als architectuurstad voldoende onderlegd om het onderzoek te rechtvaardigen.

²¹ De methodologie hiervan is in de bijlage opgenomen.

²² De verantwoording hiervan is opgenomen in de bijlage.

²³ De bovenstaande telling betreft bureaus die 8 tot 6 keer zijn benoemd in de Top 40, (behalve Egeraat, die "maar" 5 keer is benoemd, maar van deze groep de meeste punten heeft).

²⁴ Hierbij is aan te merken dat West 8 eigenlijk een landschapsarchitectuurbureau is.

3.3. Gemeentelijk beleidskader

De theorie van Florida heeft veel aandacht getrokken. Er bestaan volop internetsites, die zich uitsluitend richten op dit onderwerp. Niet alleen zijn er diverse steden bezig met onderzoek naar hun creatieve potentie, ook het Ministerie van Economische Zaken is een breed onderzoeksprogramma gestart naar "de directe en indirecte betekenis van creatieve productie, knelpunten voor creatieve bedrijfstakken, internationale voorbeelden en de implicaties daarvan voor beleid in Nederland"²⁵

In hun onderzoek naar de creatieve klasse in Nederland concluderen onderzoekers van de Universiteit van Utrecht (Boschma e.a., 2005), dat de aanwezigheid van de creatieve klasse de structurerende factor is voor economische groei en dat tolerantie leidt tot vestiging ervan. Zij zeggen echter in tegenstelling tot Florida, dat hierdoor niet technologie (deze groei vindt vooral buiten steden plaats) maar nieuwe bedrijvigheid ontstaat. Zij stellen dat gemeenten vooral in sociale infrastructuur en het faciliteren van tolerantie en niet zo zeer in culturele voorzieningen zouden moeten investeren.

Om beleidsaanbevelingen te kunnen doen heb ik het huidige beleid van Rotterdam ten opzichte van de Creatieve Klasse bekeken. Hierbij heb ik mij vooral gericht op het beleid dat te maken heeft met de architectuurcluster in Rotterdam.

Het Rotterdamse beleid ten aanzien van de creatieve industrie krijgt, naast het gemeentelijke kunst- en cultuurbeleid vooral gestalte via het economische ontwikkelingsbeleid. Hierin spelen het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam (OBR) en de Economic Development Board Rotterdam (EDBR) een belangrijke rol. Het OBR als beheerder en exploitant van stedelijke vernieuwingsgebieden en voormalige industrieterreinen is een belangrijke speler bij de huisvesting en clustervorming van bedrijvigheid. Het beschikt bovendien over fondsen om in nieuwe, ook culturele, ontwikkelingen te investeren. (TNO, 2005)

Het EDBR is een platform bestaande uit ruim dertig regionale opinieleiders uit het bedrijfsleven, onderwijs, wetenschap en cultuur, in het leven geroepen ter versterking van de Rotterdamse economie. Een van de hieronder opererende taskforces is de *taskforce* Vernieuwend Ondernemen, die bijzondere aandacht aan startende en doorstartende ondernemingen in de creatieve sector besteedt omdat aan deze sector een bijzondere rol in de stedelijke economische ontwikkeling wordt toegeschreven.²⁶

In de Economische Verkenning 2005 wordt volop aandacht geschonken aan de betekenis van kennisintensieve economische activiteiten. Expliciet wordt hierin het feit benoemd dat Rotterdam op het gebied van de architectuur een naam heeft opgebouwd. Hoewel de stad economisch nog sterk op de haven steunt wordt zij door het OBR als voorzieningestad (quartaire sector) gekenschetst. Het aantal vestigingen in de sectoren kunsten en creatieve zakelijke dienstverlening, de grootste deelsector,

²⁵Citaat van de website Ministerie van Economische Zaken

²⁶Website van de EDBR: 'Kennis en kunde vormen de pijlers onder de toekomstige economie. Echte *world class cities* en hun economieën zullen zich in de toekomst immers kenmerken door wat bewoners en bedrijven met die kennis en kunde doen. Creativiteit en innovativiteit zijn hierbij de toverwoorden. Want creatieve en innovatieve kennisbedrijven zullen de top van de stedelijke economie vormen. Rotterdam heeft de ambitie om, met en naast Amsterdam, het creatieve centrum van noordwest Europa te worden. Ook startende bedrijven zijn voor de economie van de toekomst heel belangrijk. Dat geldt voor creatieve en kennisintensieve starters, én voor alle andere starters. Speciale aandacht verdienen doorstartende ondernemingen. Zij moeten immers kunnen uitgroeien tot sterke volwassen bedrijven. Drijvende kracht achter dit ambitieuze programma is de Taskforce Vernieuwend Ondernemen.'

is het afgelopen jaar met 2,3 % van de gehele creatieve industrie, gestegen. Rotterdam heeft een groei van 2,7 % in de creatieve klasse ervaren, en is daarmee qua aantallen - ver achter Amsterdam - de tweede stad van de G4²⁷. (OBR, 2005) Met het oog op de kenniseconomie worden vooral het opleidingsniveau in het algemeen, de Erasmus Universiteit en de nabijheid van de TU Delft genoemd als factoren, die een doorslaggevende rol spelen.

De moeilijkheid om hooggeschoolde mensen na de studie te kunnen vasthouden wordt als probleem onderkend. Bij het binden van *human capital* worden vooral de te eenzijdige woningmarkt en het gebrek aan hoofdkantoren uit de internationale financiële en zakelijke dienstverlening als probleem gezien. Het gebrek aan nieuwe sectoren, zoals hoogwaardige kennisdiensten en hightech industrie, die in de andere G4 gemeenten sterker zijn vertegenwoordigd en de tegenvallende investering van de particuliere sector in Research en Development komt hierbij negatief naar voren. De oplossing voor een betere facilitering van de creatieve sector wordt gezocht in het verzorgen van bedrijfshuisvesting en woonruimte voor de creatieve klasse.

In 2005 is door TNO (Nederlandse Organisatie voor natuurwetenschappelijk-toegepast onderzoek) als onderdeel van de Rotterdamse Economische Verkenning 2004 inventariserend onderzoek gedaan naar de positie van de creatieve industrie in Rotterdam. (TNO, 2005) Steunend op het door Manshanden en consorten uitgevoerde onderzoek "Creatieve industrie in Rotterdam" richten de aanbevelingen zich op de volgende punten:

- het belang van buitenlandse werknemers voor de creatieve productie en de optimale ontwikkeling van de culturele diversiteit waarover Rotterdam beschikt,
- de stimulatie van economische relaties tussen creatieve bedrijvigheid en andere regionale bedrijvigheid om deze aan de stad te binden,
- de promotie van het belang van de economische waarde van de vormgeving
- de ontwikkeling van communicatiekanalen, netwerken en overlegplatforms om de communicatie en kennisdeling tussen actoren in de creatieve industrie en de relevante omgeving aan een kant en de publieke sector aan de andere kant te bevorderen.

Op 24 februari 2005 is door het NRC Handelsblad en de Rotterdamse Kunststichting (RKS) het debat "Creatieve Stad" georganiseerd. Tijdens dit debat werd vooral gewezen op knelpunten in de communicatie. Hierbij kwam het belang van de facilitering hiervan en de versnelling van informatie-uitwisseling en kennisdeling ter sprake, waarbij naast de deelnemende taak van de overheid een belangrijke rol werd toegedicht aan het maatschappelijke middenveld. Financieringsmogelijkheden en afzetmarkten waren andere belangrijke onderwerpen. Bij het laatste werd bijzondere aandacht geschonken aan de architectuur: "*Het culturele klimaat in Rotterdam zal voor weinig mensen echter een doorslaggevend argument zijn om zich in de stad te vestigen. Voor creatieve bedrijven ligt dat sinds het eind van de vorige eeuw wel iets anders: Rotterdam heeft als vestigingsplaats voor architecten, ontwerpers en audiovisuele bedrijven ontegenzeggelijk aan betekenis gewonnen, en is op het gebied van de architectuur misschien zelfs een 'global brand'. Om de groei van bedrijvigheid op het gebied van de zakelijke creatieve dienstverlening en commerciële audiovisuele productie vast te houden, zal er voor veel van die bedrijven echter voldoende omzet*

²⁷De G4 omvat de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht

en winst te behalen moeten zijn binnen de regio. De betekenis van regionale markten voor het midden- en kleinbedrijf – ook in de culturele sector – wordt dikwijls onderschat, temidden van de aandacht die uitgaat naar aansprekende voorbeelden van internationaal succes.” (...)

Opvallend is dat hoewel beleidsmakers zich blijkbaar wel bewust zijn van de aanwezigheid van een belangrijke cluster van de creatieve klasse in Rotterdam, zij er verder geen specifieke aandacht aan besteden. Opvallend is ook de vrij "technische" kijk op de theorie van Florida. Florida schrijft over de opkomst van een nieuw soort maatschappij, waarbij hij ook pleit voor een nieuwe vormgeving ervan. Hij gaat ervan uit dat juist de betrokkenheid van alle bevolkingsgroepen belangrijk is voor het langdurige succes ervan. Andere theoretici²⁸, onderstrepen het belang van een creatieve beleidsmatige aanpak hierbij. Van een creatieve omgang met de nieuwe uitdagingen is in het beleid van Rotterdam echter geen sprake. Er is in tegenstelling hierop eerder sprake van een fragmentarische toepassing van enkele aspecten eruit.

3.3. Onderzoeksveld

Mijn onderzoekspopulatie bestaat uit architecten. Vanwege de getalsmatig geringe omvang van de onderzoekspopulatie en de specifieke keuze van architecten kan worden gesproken van een selecte steekproef.

Florida gaat expliciet - vergelijkbaar met Jacobs - niet alleen uit van de werk-, maar ook van de woonomgeving van creatieve mensen. Hij doet geen uitspraak over de vorm waarin de werkzaamheden plaats vinden.

Tegenovergesteld hieraan stoelt Sassen haar theorie op bedrijfshuisvesting en doet geen uitspraak over het privé-leven van de leden van de agglomeraties. In mijn onderzoek zal ik, om een beeld te verkrijgen van het belang van beiden, ingaan op zowel private als het zakelijke vestigingsredenen.

De vestigingskeuze is hoe dan ook een individuele afweging. De vestigingskeuze van oude, gevestigde bureaus dient bekeken te worden in de toenmalige situatie. De huidige directeuren/partners zijn soms wel in staat om hieromtrent informatie te geven en zetten natuurlijk de huidige koers van het bureau, waaronder ook de (hernieuwde) vestigingskeuze, uit.

Naast zelfstandig werkende architecten betrek ik ook architecten die in verschillende soorten dienstverbanden werken bij het onderzoeksveld.²⁹

Vestiging buiten de stad waarin men werkt of woont, hoort door de geringe reisafstanden in Nederland tot de mogelijkheden³⁰. Omdat leeftijd en persoonlijke omstandigheden een grote rol spelen in de woonplaatskeuze (Herlyn, 1996) is het

²⁸Bijvoorbeeld de Engelsman Charles Landry.

²⁹ De manier van werken (zelfstandig, als partner of in dienstverband) heeft niet noodzakelijk invloed op de aard van het werk of de omvang van projecten. Soms is een dienstverband bovendien een stap die later leidt tot vestiging van een eigen bureau of promotie naar partnerschap in een bureau. Zelfstandige architecten en directeuren/partners zijn diegenen die de koers uit zetten van hun bureau, maar de individuele beslissingsruimte als architect voor wat bijvoorbeeld de inhoud van het werk betreft kan, na gelang de grootte van het bureau, als werknemer groter zijn dan als zelfstandige. Voor wat betreft hun bijdrage aan het klimaat in de stad zie ik zelf weinig verschil.

³⁰ Aangezien Florida's werk voornamelijk betrekking heeft op Amerikaanse steden, waarbij de onderlinge afstanden vele malen groter zijn dan in de Randstad, is de situatie niet helemaal vergelijkbaar - sterker nog, in diverse discussies over de Randstad wordt het metropoolachtige karakter van het gehele gebied als één economische regio (vooral op mondiale schaal) bevestigd. Belangrijk in dit kader is de voor Rotterdam onvoordelige bestuurlijke indeling van de regio, die tot gevolg heeft dat verhuizing van mensen naar dichtbij liggende randgemeenten invloed heeft op de belastinginkomsten. Verhuizing heeft ook invloed op de inkomsten van bijvoorbeeld de plaatselijke middenstand van de grote stad. Dit is zijn dan ook de redenen waarom ik er op in ga.

essentieel verschillende leeftijdsgroepen te ondervragen en niet alleen de in Rotterdam wonende architecten, maar ook forensen bij het onderzoek te betrekken.

Ik benaderde bekende en onbekende architecten. Toonaangevende bureaus rechtvaardigen de reputatie van Rotterdam en zijn in deze scriptie hierdoor bijzonder interessante onderzoekseenheden. Grote bureaus bepalen in hoge mate de Nederlandse leefomgeving, maar ook de minder bekende en (nog) onbekende architecten dragen bij aan de creatieve kracht van de stad en vormen een waardevolle voedingsbodemp voor innovatie.

Inherent aan onderzoek in het veld van de architectuur is de oververtegenwoordiging van mannen. Aan dit aspect wordt dan ook geen aandacht geschonken.

3.4. Onderzoeksmethode

Omdat het onderzoek gaat over zeer individuele overwegingen, die in persoonlijke gesprekken het meest helder naar voren komen, heb ik als onderzoeksmethode gebruik gemaakt van kwalitatieve interviews. In gevallen waar dit niet mogelijk bleek, heb ik als alternatief op de respondent afgestemde schriftelijke interviews gebruikt. Als leidraad voor deze interviews heb ik aan hand van de in de inleiding genoemde regionale economische theorievorming vragenlijsten uitgewerkt, die ik, afgestemd op het verloop van het gesprek, min of meer heb gevolgd. Hierdoor zijn de uitkomsten van de onderzoekseenheden relatief vergelijkbaar.

Deze vragenlijst, zoals toegevoegd in de bijlage, bevat niet alleen vragen die in directe samenhang staan met de individuele vestiging, maar ook met het gebruik van allerlei voorzieningen en de reputatie van Rotterdam als architectuurstad. Hiervoor heb ik gekozen om een completer beeld te krijgen van de positie van de architect ten opzichte hiervan.

3.5. Evaluatie

Uiteindelijk waren 23 architecten bereid om deel te nemen aan het onderzoek.³¹ Bij enkele bedrijven was het vanwege de hoge werkdruk niet mogelijk de oprichters, directieleden of partners te kunnen spreken, zo dat ik in deze gevallen terug moest grijpen op goed geïnformeerde werknemers of schriftelijke vragenlijsten.

Met hun antwoorden was het mogelijk om een goed beeld te krijgen van de factoren die tot vestiging in Rotterdam hebben geleid.

De respondenten varieerden in opleiding, leeftijd, woon- en werkplek en functie. Ook de kenmerken van hun bureaus zoals: grootte, reputatie, opdrachtenpakket en ontwerpstyl varieerden.

De uitkomsten van de interviews waren, zoals aangegeven, relatief vergelijkbaar. Naar gelang de interesse van de respondent lagen echter de zwaartepunten van de gesprekken vaak ver uiteen. De zo gewonnen diversiteit is dan ook te zien als toegevoegde waarde van het kwalitatieve interview. Zij levert niet alleen een breed beeld op van de context waarin de vestiging plaats vond, maar ook aanvullende informatie over de architectengemeenschap in Rotterdam.

Na de gesprekken met de architecten voelde ik de wens nog aanvullende informatie over de waarde van de opleidingsinstituten in de architectuurcluster te verkrijgen en had hiervoor een aanvullend gesprek met de directeur van de Academie van Bouwkunst Rotterdam.

---

³¹ Een lijst van de deelnemers is toegevoegd aan de bijlagen.

3.6. Operationalisering

Bij het vergelijken van de gesprekken heb ik de invloedrijke factoren die een rol spelen voor meerdere respondenten er uit gefilterd. Deze factoren vormen de ingrediënten voor de analyse. In de bijlage is een gecodeerd overzicht van de gespreksresultaten in tabellarische vorm opgenomen.

Een statistische vergelijking is door de omvang van het onderzoek natuurlijk niet mogelijk. De resultaten worden in de beantwoording van de deelvragen dan ook beschrijvend weergegeven.

Aan hand van de variabelen geboortjaar, opleiding, woonplaats, jaar van woonvestiging en jaar van bedrijfsvestiging is er gekeken of er correlaties tussen deze variabelen en de boven genoemde factoren bestaan. De gevonden relaties zijn in de beschrijving opgenomen.

Samenhangen tussen de factoren zijn vervolgens gevisualiseerd aan hand van systeemdiagrammen, die gebaseerd zijn op het werk van Peter M. Senge³². Zijn werk komt oorspronkelijk uit de hoek van kennismanagement en organisatiekunde, maar is in mijn ogen ook geschikt als hulpmiddel voor analyse van processen en het vinden van bestuurlijke interventiemogelijkheden.

Doel hiervan is het verduidelijken van bepaalde processen. Aangezien het niet om het oplossen van een specifiek probleem gaat volstaan diagrammen die versterkende en verzwakkende terugkoppelingen weergeven. In de beschrijvende teksten zijn de factoren vermeldt, die een aanzet kunnen vormen tot interventies.

---

³²Zie volgende pagina.

Steunend op Flood zal ik de empirische resultaten vanuit verschillende kanten bekijken, waarbij ik, vanwege de sterke vervlechting van het succes als architectuurstad en de vestiging van architecten in de stad, beide onderwerpen behandel.

Concluderend zal ik, na de presentatie van de empirische gegevens en de onderlinge samenhangen, de gewonnen inzichten vergelijken met de theoretische basis. Ik zal eindigen met het doen van beleidsaanbevelingen.

Tot slot wil ik nog aandacht schenken aan twee beperkingen die ik in het hele verloop van mijn onderzoek tegen kwam:

- Ik ben mij ervan bewust dat een statistische representativiteit door de beperkte omvang van de doctoraalscriptie niet gewaarborgd is. Dit probleem wordt naar mijn mening ondervangen door het feit dat de aard van de interviews een dieper en vollediger beeld opleveren van het onderzoeksveld dan een kwantitatief onderzoek. Daarnaast heb ik getracht door de keuze van de onderzoekseenheden de representativiteit te optimaliseren.
- Er zijn tal van redenen die een rol kunnen spelen bij het besluit zich in Rotterdam te vestigen. Hoewel ik in de interviews trachtte mij zo objectief mogelijk op te stellen ben ik mij ervan bewust dat ik zelf bepaalde veronderstellingen betreffende het succes van Rotterdam en de vestigingsredenen koesterde, die dan ook hun weerslag vonden in de vraagstelling.

Excursie Systeemdenken

Systeemdenken gaat om het leren herkennen van typen structuren, die steeds blijven terugkomen, het zien van onderlinge verbanden en processen van verandering.

Een belangrijk concept achter de modellen van Senge is de terugkoppeling (feedback). In deze geldt het axioma dat iedere invloed zowel oorzaak als gevolg is. De terugkoppeling beschrijft dan ook iedere vorm van wederzijdse beïnvloeding en toont aan hoe acties elkaar kunnen versterken of tegengaan (neutraliseren).

Hij onderscheidt twee soorten terugkoppelingsprocessen:

- Versterkende processen zijn de motoren van de groei - deze kan ook negatief zijn.
- Stabiliserende processen beginnen bij doelgericht gedrag en vormen een beweging die evenwicht zoekt. Hiervoor is een zelf corrigerende factor werkzaam, die een doel in stand probeert te houden.

Een element wat in deze processen vaak voorkomt zijn vertragingen. Deze onderbreken het verloop van de invloed, waardoor gevolgen van acties slechts geleidelijk optreden.

Senge bouwt uit deze drie elementen negen verschillende "archetypen" op, die als hulpmiddel dienen om onderliggende structuren te kunnen begrijpen.

Om deze patronen van samenhang ook buiten het eigen referentiekader te kunnen bestuderen voegt Robert L. Flood hieraan de "Prismatic thought" toe. Hij onderscheidt hiervoor vier invalshoeken:

- systemen van processen - flows of events
- systemen van structuren - georganiseerde functies ten behoeve van coördinatie, communicatie en controle
- systemen van betekenis - het eigen referentiekader, cultuur, politiek
- systemen van op macht gerichte kennis

Door het beschouwen van de verschillende perspectieven op gebeurtenissen en ontwikkelingen bestaat de mogelijkheid een completer beeld van het geheel te verkrijgen.

De systeemdiagrammen zijn altijd in twee richtingen te lezen: De huidige (meestal positieve) ontwikkelingsrichting en het tegenovergestelde (vaak neerwaartse) spiraal. Hierdoor worden niet alleen de interventiemogelijkheden, maar ook de gevaren van inadequate interventie, zichtbaar.

4. Presentatie van de antwoorden

Door de beantwoording van de eerste tien deelvragen zal ik in dit hoofdstuk een overzicht geven van de hoofdzakelijke elementen en factoren, die een rol spelen bij de vestigingskeuze. Ik zal mijn antwoorden beginnen met een korte samenvatting. De daarop volgende beschrijvingen zijn geclusterd rond bepaalde onderwerpen.

4.1. Historische context

Speelt de historische ontwikkeling een rol in de vestiging van de architectuursector?

De historische ontwikkeling valt voor wat betreft de vestiging van de architectuursector in Rotterdam een beduidende rol toe. In de loop van de gesprekken kreeg ik zelfs sterk de indruk hiermee een sleutelfactor in handen te hebben, om het succes van de stad op dit gebied te verklaren.

De historische context vormt de basis, de voedingsbodem voor de mogelijkheden van Rotterdam op het gebied van de architectuur. Dit wil zeggen dat de bij de clustering van architecten de padafhankelijkheid een grote rol speelt.

Het succes van Rotterdam als architectuurstad kan niet los worden gezien van een tweetal onderwerpen, die doorgaans als belangrijke voorwaarden werden genoemd voor de reputatie van Rotterdam op het gebied van de architectuur en die in mijn beleving van de interviews vervolgens een doorslaggevende rol spelen voor het *werkklimaat* en de *werkgelegenheid* in de stad:

- ingrijpende stedelijke transformaties
- de invloed van Rem Koolhaas

Daarnaast speelt het internationale architectuurdebat op voor Rotterdam betekenisvolle tijdstippen een rol als drager van de algemene mening (*window of opportunity*), die bepaalde ontwikkelingen/stappen mogelijk maakte.

Stedelijke transformaties

Zowel de bouwactiviteiten rond de tweede wereldoorlog, die door de meeste architecten worden gezien als basis voor de fysieke en mentale mogelijkheden van Rotterdam, als de vestiging van Rem Koolhaas als belangrijk "opleidingsinstituut" en visitekaartje voor de stad, worden door veel architecten genoemd als belangrijke ingrediënten voor de reputatie van Rotterdam.

Maar ook de bouwactiviteiten van voor de oorlog en de periode van intensieve stadsvernieuwing spelen, volgens een aantal respondenten, een prominente rol in de context, die ertoe leidde dat veel architecten zich in Rotterdam gingen vestigen.

Kaalslag en de wederopbouw

De invloed van de tweede wereldoorlog is door architecten doorgaans als belangrijkste voorwaarde voor het succes van Rotterdam op het gebied van de architectuur genoemd. Als het gaat om de kwaliteit van de architectuur zijn veel architecten het erover eens dat de meest spraakmakende gebouwen ontstaan zijn voor en vlak na de tweede wereldoorlog. Genoemd in deze samenhang worden dan vooral de Bijenkorf (1930) en de HBU Bank (1940) van Dudoc, het Justus van Effenblok in Spangen van Michiel Brinkman, en natuurlijk ook de Lijnbaan van Van den Broek, de van Nelle fabriek (1925) en het Feijenoord Stadion van Van der Vlugt (1935), de Beurs en het

Groothandelsgebouw van Maaskant (1948). Ook het Witte Huis van Molenbroek wordt genoemd (1897).³³ Het feit dat het in Rotterdam niet alleen bij solitaire gebouwen is gebleven wordt toegeschreven aan de mogelijkheden na het bombardement.

Door meerdere respondenten wordt expliciet ook gewezen op de werkgelegenheid, die door de aanleg van de havens, de wederopbouw en de stadsvernieuwing in Rotterdam voor architecten in Rotterdam bestond.

Rotterdam kende al voor de oorlog grote architectuurbureaus, maar door de enorme behoefte aan menskracht zijn de mogelijkheden tijdens de wederopbouw alleen maar toegenomen. De architectenbureaus van Nefkens, Maaskant en Hoogstad worden hierbij als voorbeelden genoemd.

Stadsvernieuwing

Rotterdam werd volgens respondenten ook bekend door zijn innovatieve stadsvernieuwing in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw. In deze tijd ontstonden nieuwe bureaus, zoals SAR of het Delftse bureau Mecanoo. Door hun geringe omvang en flexibiliteit waren zij beter op de omgang met inspraak en veranderingen toegerust dan de grotere organisaties en hadden hierdoor een kans op de markt.

Koolhaas

De invloed van Rem Koolhaas als internationaal gevierde architect en het nieuwe "elan" dat hij naar de stad toe bracht wordt ook door veel respondenten onderkend. Voor de reputatie van Rotterdam wordt vooral de clustering van OMA en enkele van zijn inmiddels ook internationaal bekende "leerlingen" in de stad belangrijk geacht. OMA heeft volgens diverse respondenten ook bijgedragen aan een vernieuwing en opleving van het Nederlandse architectuurdebat algemeen.

Nederlandse ontwerpen, en hierbij expliciet ook de architectonische ontwerpen, genieten door hun inventiviteit, experimentele durf en helderheid internationale faam. Vooral in het economisch voorspoedige eind jaren'90 heeft Nederland de reputatie verworven jonge architecten een kans te geven en experimentele architectuur te bevorderen.³⁴ In dit kader werd door de geïnterviewde gewezen op het belang van het redelijk grote aantal experimentele ontwerp bureaus als het gaat om de positie van Rotterdam als een van de wereldwijde "hot-spots" in de internationale architectuur(studenten)scene. In Rotterdam lijken OMA en MVRDV hiervan de meest bekende (en ook meest geïnstitutionaliseerde) te zijn.

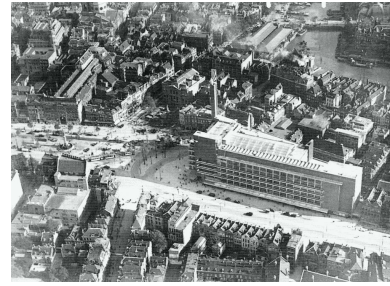
---

³³Zie foto's op de volgende pagina.

³⁴ Nathalie de Vries, interview voor uitzending "Prix de Rome", 25.06.2006

afb. 1: Justus van Effenblok

afb. 2: Bijenkorf

afb. 3: Lijnbaan

afb. 4: HBU Bank

afb. 6: Beurs

afb. 5: Van Nelle Fabriek

afb. 7: Groothandelsgebouw

afb. 8: Het witte huis

afb. 9: Stadion Feyenoord

4.2. Culturele context

Wat zijn de "culturele" factoren, die bij hebben gedragen aan de vestiging van architecten in de stad?

De openheid, tolerantie en de dynamiek van Rotterdam spelen een opvallend grote rol voor het welbevinden van architecten in de stad. Naast het experimentele "lief" wordt over het algemeen de pragmatische instelling van Rotterdam zeer gewaardeerd. Deze kenmerken worden door nagenoeg alle architecten genoemd en als belangrijke basisvoorwaarde gezien voor het aangename woon- en/of werkklimaat in de stad.

Dynamiek

Rotterdam wordt door respondenten gekenschetst als een "stad, die zich steeds opnieuw uitvindt". Rotterdam wordt gezien als stad, die de capaciteit en de mogelijkheden bezit om zich als stad met zijn bijbehorende bebouwingstypologie steeds weer opnieuw te herzien. Deze dynamiek is een factor die rond 65 % van de ondervraagde architecten als aantrekkelijk belevend. Bij een vergelijking op de variabelen leeftijd en opleiding is hierbij geen verschil in de antwoorden te vinden. Van klein centrum, naar havenstad, via woonstad, naar uitgaansstad ontwikkelt Rotterdam zich op ruimtelijk, economisch en cultureel gebied steeds verder. Er komt steeds een nieuwe laag bij, die de stad completeert.³⁵

Hierbij wordt door enkele respondenten de nadruk gelegd op de programmering (in de zin van functiemenging) en dichtheid (ruimtelijk en qua bewonersaantal).

Openheid en Tolerantie

De openheid van Rotterdam en de tolerantie worden door rond de helft van de respondenten als positief opgemerkt. De tolerantie uit zich vooral in de gemakkelijke omgang van mensen met vreemden. Als voorbeelden werden genoemd de soepele integratie van nieuwkomers door de burgerij en, meer werk gerelateerd, het eenvoudig toelaten van architecten uit andere steden bij de bezetting van de welstandscommissie of het verlenen van opdrachten aan niet-Rotterdamse architecten.³⁶ Betreffende dit laatste kenmerk kwam vaak de vergelijking met andere gemeenten ter sprake, waarbij vast werd gesteld dat Rotterdam in dit opzicht - zelfs tegenover Amsterdam - als opener kan worden beschouwd.

Openheid in die zin heeft dan ook meteen een door enkele architecten opgemerkte keerzijde, namelijk het feit dat Rotterdam zelf weinig gebruik maakt van het enorme talent dat de stad rijk is en goede plaatselijke bureaus vaak niet of nauwelijks in de stad bouwen. Andere vormen van openheid zijn de gemakkelijke toegankelijkheid van de kunst- en cultuurscene - Rotterdam kent in tegenstelling tot Amsterdam een veel minder hoogdravende culturele elite - en de politiek.

---

³⁵N.b. Deze ontwikkelingen zijn in Rotterdam over het algemeen groot(schalig), vaak met een eenzijdige uitrichting en veel ophef omgeven.

³⁶Twee opmerkingen zijn hierbij wel op zijn plaats: 1. Openbare gebouwen moeten vanaf een bepaald drempelbedrag doorgaans als Europese aanbestedingen uitgeschreven worden en in zoverre komen hierbij altijd architecten uit heel Europa in aanmerking voor een opdracht. 2. Grote opdrachtgevers zijn vaak (inter)nationaal agerende bedrijven en in zoverre "emotioneel" niet noodzakelijk aan Rotterdam gebonden.

Durf

Een andere, door ca. 65 % van de jongere architecten (geboren na 1955) expliciet genoemde vorm van openheid is de gemakkelijke acceptatie, zo niet het enthousiasme van bevolking, vakgenoten en stadsbestuur tegenover nieuwe ontwikkelingen. Een experimentele sfeer, die door de architecten ook omschreven wordt als nieuwsgierigheid, lef of durf en als bijzonder stimulerend wordt ervaren. Dat deze sfeer heel kenmerkend blijkt te zijn voor Rotterdam laat Vanstiphout in zijn proefschrift mooi zien. Deze karaktertrek in de vorm van een "schijnbaar irrationeel verlangen naar iets wat door zijn lef en grootsheid eigenlijk als onacceptabel gezien had moeten worden" bestond ook al ten tijde van de aanleg van het luchtspoor over de Rotte: "Men was voor, ondermeer omdat men zoiets nog nooit had gezien". (Vanstiphout, 2005) Deze, door het weekblad de Elsevier als megalomane trek omschreven, traditie vindt niet alleen uiting in de architectuur, maar ook in andere beleidsvelden.³⁷(Elsevier, 2002)

Deze factor wordt vooral door jongere architecten (geboortjaar vanaf 1955) gewaardeerd, waarbij een licht voorkeur bij de aan de TU afgestudeerde vast te stellen is.

Pragmatisme

Aanvullend op deze grootse instelling, en door de helft van de respondenten gewaardeerd, is het pragmatisme wat in Rotterdam heerst. Dit pragmatisme uit zich vooral in de souplesse, die de architect ondervindt bij de samenwerking met het stadsbestuur en overige actoren. Genoemde elementen zijn hierbij de relatief gemakkelijke toegankelijkheid van politieke en ambtelijke diensten, hun proactieve instelling en de aanwezige kennis binnen het ambtelijke apparaat. De Dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting (dS&V) wordt bijvoorbeeld omschreven als "goed geoliede machine met een uitzonderlijk hoge mate van know-how." Rond de helft van de architecten, vooral diegenen met een Academie van Bouwkunst achtergrond, waarderen deze pragmatische instelling uitdrukkelijk.

Door architecten wordt het pragmatisme vooral belangrijk geacht omdat deze vorm van samenwerking een ondersteuning biedt aan het creatieve proces en dit niet door ondraagbaar lange procedures blokkeert. De vaak genoemde traditie van "niet lullen, maar poetsen" brengt na uitspraken van respondenten een werksfeer tot stand, waarin dingen gebeuren en creatieve energieën niet worden verspild. Maar ook hier wordt door meerdere architecten een duidelijke waarschuwing uitgesproken: Een pragmatisme wat, zoals dit in de laatste jaren het geval bleek te zijn, te zeer doorslaat naar realisatie en pure marktgerichtheid schaadt de architectonische kwaliteit van de bebouwing, en hierdoor ook de reputatie van Rotterdam, in grote mate.

---

³⁷Vanstiphout levert hiervoor nog twee andere opmerkelijke citaten: "De greep is stout en het denkbeeld groot, en al ware het alleen daarom zou de zaak der overweging dubbel waardig zijn." en " Bepaaldelijk een werk als dit kan schoon, kan een sieraad wezen, als het bevallige losheid met stoutheid en grootsheid verenigt. En dat kan, wij hebben de ingeleverde plannen en tekeningen niet gezien, maar 't geen van dergelijke werken in het buitenland bestaan, levert het bewijs wat men in dit opzigt vermag, en het zou onverantwoordelijk zijn, indien men zich door goede voorbeelden liet leiden." , beiden uit A. de Boode, P. van Oudheusden, De Hef, Biografie van een spoorbrug, Rotterdam 1985, p. 15 en 16

afb. 1: Luchtspoor

De bouwactiviteiten rond de tweede wereldoorlog I

In zijn proefschrift stelt Wouter Vanstiphout dat de nu als "typisch Rotterdamse" architectonische cultuur haar oorsprong vindt in de negentiende eeuw, en voor een deel te danken is aan de traditionele desinteresse van Rotterdam voor architectuur als culturele uitingsvorm. Hij beweert dat in een tijd waarin de stad zo ingrijpende, van buiten af opgelegde, snel op elkaar volgende transformatieprocessen moest ondergaan "een architectuurklimaat is ontstaan wat zich als uiterst pragmatisch presenteert en zwijgt over haar artistieke of ideële motieven".

Zoals hij helder laat zien wordt Rotterdam al voor de tweede wereldoorlog in grote mate getransformeerd door krachten van buiten. (Vanstiphout, 2005) De visie van Thorbeke, die Rotterdam een beduidende positie in de wereldhandel had toebedacht, de uitbouw van de havens door de Rotterdamse Handelsvereniging, maar ook het bombardement en de mogelijkheden die zich hieruit voordeden, vormden steeds een voedingsbodem voor architectonisch debat en boden mogelijkheden voor vooruitstrevende ontwikkelingen.

In zijn lezing¹ benadrukt Vanstiphout dat Rotterdam al in de tijd voor het bombardement drukdoende was om de gebouwde omgeving aan te passen aan de nieuwe door de havenuitbouw opgelegde ruimtelijke eisen. Van de ruimtelijke mogelijkheden die door de kaalslag ontstonden werd vervolgens door bepaalde groepen gretig gebruik gemaakt. De wederopbouw stond dan ook vooral in het teken van het herstel van de havens (als inkomstenbron) en optimalisatie van de infrastructuur hiervoor en vanwege zich aftekenende maatschappelijke veranderingen.

---

¹ Lezing 'Maak een stad'. Rotterdam en de architectuur van J.H. van den Broek, W. Vanstiphout in het NAI, 04.06.2006

4.3. Institutionele context

Welke rol speelt de nabijheid van belangrijke opleidings- en onderzoeksinstituten voor de vestiging?

Het belang van opleidings- en onderzoeksinstituten is een in zijn waarde niet te onderschatten factor in de vestiging van architecten in Rotterdam. Naar aanleiding van de interviews wil ik in dit onderzoek onderscheid maken in twee typen instituties:

- de invloedrijke, met hoofdzakelijk openbare middelen gefinancierde "officiële" instituties, die zorg dragen voor opleiding, informatie- en kennisverwerving, -verwerking en -verspreiding en
- ontwerp bureaus, die uit zijn gegroeid tot iconen en die door hun jarenlange intensieve invloed op het vlak van leermeesterschap en (internationale) kennisuitwisseling als geïnstitutionaliseerd kunnen gelden.

De wisselwerking tussen deze officiële en inofficiële instituties is een belangrijke versterkende factor in de vorming van een internationaal architectuurklimaat in Rotterdam.

Belangrijk lijkt dan ook de continuïteit van deze wederzijdse bevruchting. Een punt van aandacht is de duurzaamheid van de cluster die, vanwege zijn gevoeligheid voor veranderingen in de constellatie van enkele actoren, sterk afhankelijk is van zelfsturing, waaraan de programmatische inhoud van door openbare middelen gefinancierde instituties alleen een kleine bijdrage kan leveren.

In de directe samenhang met de vestiging van architecten zijn betreffende de invloed van instituties verschillende aspecten te onderscheiden:

Officiële instituties

Academie van Bouwkunst Rotterdam

Ongeveer de helft van de ondervraagde architecten is opgeleid in Rotterdam. De meest gebruikelijke weg hierbij blijkt te zijn het volgen van een HTS opleiding met aansluitende studie aan de *Academie van Bouwkunst Rotterdam* (AvBR).

Deze opleiding vindt plaats in deeltijd en heeft als premisse een werkverband bij een architectenbureau en een adequate carrièreontwikkeling hierin tijdens de studie. Door deze constructie zijn studenten vaak ouder en aarden in hun studententijd, sterker nog dan de vaak jongere studenten aan een dagopleiding, in Rotterdam op het sociale vlak. De binding van ex-studenten met de opleiding is uitermate hoog. De opleiding voltrekt zich niet alleen tijdens een belangrijke levensfase (waarvan ook gezinstichting deel kan uitmaken) maar transformeert de bouwkundige tot volwaardige architect. Vergeleken met de TU Delft speelt de kleine AvBR de rol van David, de instroom aan practicerende architecten ligt percentueel, volgens de directeur van de opleiding, echter hoger. Voor de aantrekkelijkheid van de Academie speelt de ruime aanwezigheid van werkgevers en vooral die van bekende architecten een grote rol. Meerdere van de door mij bevraagde architecten hadden na voltooiing van hun vereiste vooropleiding de wens om bij een bepaald, toonaangevend bureau in Rotterdam te werken. Hierdoor gaven zij de voorkeur aan de AvBR vóór andere Nederlandse academiën³⁸. Een redenering bijvoorbeeld was, dat, als het niet mogelijk

³⁸ Academiën van Bouwkunst zijn gevestigd in Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Arnhem, Maastricht en Tilburg.

bleek bij dit ene bureau te werken, er nog genoeg andere interessante architecten in de stad gevestigd waren. De aantrekkelijkheid van Rotterdam met zijn uitermate goed architectuurklimaat is dan ook het top selling-point van de academie.

De Academie heeft geen vaste leerkrachten in dienst. Zij kent een roulatiesysteem waarbij in de praktijk werkende architecten er tijdens een studiejaar les geven. Deze functie blijkt, ondanks de redelijk slechte betaling voor de meeste architecten interessant. Dit systeem heeft twee duidelijke, door de architecten genoemde kwaliteiten: Ten eerste is het mogelijk om als docent aan een academie te werken en hierdoor potentiële werknemers te vinden. Voor studenten is het hierdoor mogelijk om in contact te komen met potentiële werkgevers.

Ten tweede vervult de Academie hierdoor de functie van platform, van knooppunt, waar kennis en informatie op directe wijze over studenten en docenten van en naar verschillende kantoren wordt gedragen. Hierdoor is het ook mogelijk specifieke ontwerp- en bedrijfsculturen en het ideologische gedachtengoed van een docerende architect door te geven en zo verder te verspreiden.³⁹ Zo gaven meerdere architecten aan door hun opleiding sterk beïnvloed te zijn door het gedachtengoed van Rem Koolhaas.⁴⁰

TU Delft

De directe betekenis van de *TU Delft* voor de vestiging van architecten in Rotterdam komt in de gesprekken minder duidelijk naar voren. Enkele architecten hebben een werkrelatie met de universiteit, enkele bezoeken de TU of houden er af en toe lezingen of seminars. Twee van de ondervraagden zijn vanwege woonruimtegebrek in Delft tijdens hun studie naar Rotterdam uitgeweken. Redenen hiervoor waren de goedkopere woonruimte, de grootstedelijkheid en het in vergelijking tot Den Haag (de andere uitwijkplek) interessantere architectonisch klimaat. Door de directeur van de AvBR is echter benadrukt dat Delft zeer wel als verlengde van Rotterdam kan worden gezien. Volgens hem wonen "zichzelf respecterende" architectuurstudenten in Rotterdam en zoeken veel afgestudeerden uit Delft bureaus op in Rotterdam of starten er eigen bedrijven.

Berlage Instituut

Voor de meeste bevraagde architecten heeft ook het *Berlage Instituut* geen directe betekenis. Twee van de ondervraagden zelf en een bureaupartner geven les aan het instituut. Naar eigen inschatting is het belang van dit instituut eerder te zien in het kader van het internationale architectuurdebat, wat buitenlandse studenten en docenten naar Rotterdam toe brengt.

Nederlands Architectuur Instituut

Het Nederlandse Architectuur Instituut (*NAI*) wordt van bijna alle ondervraagde architecten om verschillende redenen zeer gewaardeerd. Een grote rol spelen vooral de tentoonstellingen, de debatten en lezingen en de goed gesorteerde boekenwinkel. Sommige architecten maken, in verband met opdrachten, regelmatig gebruik van het archief.

³⁹ Actuele accenten binnen de opleiding kunnen op deze weg ook hun neerslag in de kantoren vinden.

⁴⁰ Hierbij is op te merken dat docenten uit kostenoverwegingen vooral uit Nederland komen. De verdeling tussen Rotterdamse en andere architecten is echter min of meer egaal. De betekenis van de AvBR als platform voor het architectuurdebat heeft door de toename van aan architectuur gerelateerde instituties in Rotterdam binnen de laatste 15 jaar echter sterk afgenomen.

Stichting Architectuur Instituut Rotterdam

De lezingenreeksen die de Stichting Architectuur Instituut Rotterdam (AIR) organiseert in het Café de Unie worden door veel architecten genoemd en spelen voor een groot deel van de respondenten een rol in hun communicatie over architectuur.

Overige Instituties

Opvallend is dat een groot deel van de bevroegden sterke interesse toont in of actief is in architectuurinstellingen op het regionale en/of nationale vlak (zoals de Bond Nederlandse architecten (BNA), Bond Nederlandse Interieurarchitecten (BNI), het Architectuurcentrum Amsterdam (ARCAM), het Experiment, etc.). In aantallen neemt de deelname in deze instellingen, begonnen bij het lokale niveau, echter af, naarmate de actieradius groter wordt. Sommige respondenten zijn of waren verder actief in plaatselijke instituties die een ander thematisch zwaartepunt kennen, zoals het Fotoinstituut, het Centrum Beeldende Kunst (CBK), het Filmfestival en verschillende andere culturele stichtingen.

Inofficiële instituties

Niet alleen de officiële instituties spelen een rol in Rotterdam. Befaamde architectuurbureaus, zoals OMA-AMO en MVRDV, hebben inmiddels een beduidende rol, die ik hier die van een inofficiële institutie wil noemen. Zoals eerder gezegd komen veel jonge architecten af op deze bureaus - door sommige respondenten ook een "goede leerschool" genoemd - om werkervaring op te doen.⁴¹ Deze architecten, vaak nog studenten, zijn over het algemeen hoog gemotiveerd en maken vaak boven gemiddeld veel gebruik van het aanbod dat de officiële instituties leveren. Vaak gaat het om buitenlandse architecten, die bij terugkeer in hun land de gewonnen indrukken meenemen en deze als "ambassadeurs" verder verspreiden. Hetzelfde geldt natuurlijk ook voor Nederlandse architecten. Door dit duidelijke "leermeesterschap" van bepaalde bureaus wordt een zekere denk- en ontwerpcultuur doorgegeven en gekoesterd, die een duidelijke Rotterdamse stempel draagt.⁴² Verontrustend in verband met de aantrekkelijkheid van Rotterdam voor jonge, internationaal georiënteerde architecten is dan ook het feit dat juist de twee boven genoemde bureaus erover denken om Rotterdam te verlaten.

Stageplaatsen

Vanwege de mogelijkheid om stagiaires in dienst te nemen en hierdoor eventueel potentiële werknemers te kunnen vinden is het vooral voor kleinere bureaus een voordeel om onderwijsinstuties in de buurt te hebben. De bevroegde kleine architectenbureaus gaven aan dat het aanstellen van stagiaires belangrijk is om de architect "leuk" werk uit handen te kunnen nemen (bijvoorbeeld maquettebouw) wat door opdrachtgevers onvoldoende betaald wordt.⁴³ Dezelfde redenering geldt voor bureaus, die vooral experimenteel te werk gaan. Het experimentele gehalte van opdrachten wordt niet altijd betaald, waardoor er graag gebruik wordt gemaakt van

⁴¹ N.b. Gezien dit punt blijkt de huidige generatie architecten weinig te verschillend van de in de tijd van Michelangelo en Botticelli "internationaal" denkende leerlingen, die naar het verre Italië reisden om het vak te leren.

⁴² Zie hiervoor ook Vanstiphout, pag. 31: "...Ook ontwierp van den Broek een aantal gebouwen waarin de ontsluiting en de infrastructuur zo'n centrale rol speelden dat ze begonnen te lijken op constructivistische architectuur, of juist vooruit leken te wijzen naar de ontwerpen van Rem Koolhaas en het OMA aan het einde van de jaren tachtig. Deze ontwerpen kwamen voort uit een stadsconcept waarin industrie, infrastructuur, woningbouw en stedenbouw in elkaars verlengde lagen." en pag. 53: "De retoriek van de Rotterdamse architect is er altijd een geweest waarin het ontwerp word getoond als de logische en onvermijdelijke consequentie van een groot en heftig transformatieproces dat de stad of het land overkomt; dat geldt niet alleen voor Jo van den Broek, maar ook voor Hugh Maaskant, Rem Koolhaas en MVRDV."

⁴³ N.b. Dit is trouwens ook een door grotere architectuurbureaus veelvuldig toegepaste methode.

stagiaires en studenten, die bovendien nieuwe ideeën aandragen. Vooral op bureaus zoals OMA en MVRDV, maar ook op jongere experimenteel werkende bureaus, komen veel nieuwe talenten af. Bijkomend voordeel voor Rotterdam is in dit kader het goedkope levenspatroon in de stad vergeleken met andere architectuurmogendheden. Deze aankomende architecten komen vaak van de TU Delft en de HTS bouwkunde. Omdat het een op werkverband gebaseerde opleiding is komt de AvBR alleen in aanmerking als de architect een "gewone" baan kan aanbieden. Internationaal komen jonge architecten direct uit het buitenland of zijn door een studie aan het Berlage Instituut aan Rotterdam, of door een Erasmusjaar aan de TU Delft verbonden.

Culturele diversiteit speelt bij een deel van de ondervraagde architecten een rol, echter niet in de zin van Florida. Veel architecten nemen stagiaires en jonge buitenlandse architecten in dienst en zien dit ook als een verrijking. Zeker voor de internationalisering van het architectuurdebat is deze vorm van uitwisseling essentieel. Hierbij gaat het over het algemeen om hooggeschoolde personen die, onder andere door de aanscherping van de immigratiewetgeving, geregeld van Europese of Noord-Amerikaanse afkomst zijn en Nederland ook vaak weer verlaten. Problematisch in de zin van het gedachtegoed van de creatieve stad, die onder andere drijft op de creativiteit van de eigen bevolking, is dat er in dit geval te weinig gebruik wordt gemaakt van de grote massa niet-Europese allochtone burgers die Rotterdam rijk is. De vraag is natuurlijk hoe groot binnen deze groep het aanbod aan mensen met een passende opleiding is.

afb. 1: Schip

Uit de schaduw in de spot-light

Kijkend naar de ontwikkeling van Rotterdam, valt de explosieve bevolkingsgroei op die haar oorsprong heeft in de enorme uitbreiding van de havens: Tot het midden van de zestiende eeuw was Rotterdam met 13000 inwoners nog een kleine stad in de schaduw van de veel invloedrijkere steden Delft en Dordrecht. Toen met de grootse plannen van premier Thorbecke halverwege de negentiende eeuw de Nieuwe Waterweg werd gegraven en de spoorwegverbindingen met Amsterdam, Utrecht en Antwerpen werden aangelegd groeide het inwoneraantal door annexaties en uitbreiding tot 300.000 in 1900.¹

afb. 2: Vreewijk

In die tijd kwamen veel immigranten van het platteland uit Zeeland en Noord-Brabant af op de nieuwe werkgelegenheid. De slechte

woonomstandigheden van veel van die arbeiders werd met verschillende initiatieven, zoals bijvoorbeeld met nieuwe woonvormen, te lijf gegaan.

afb. 3: Kiefhoek

Later, in de jaren '60 en '70 kwamen de immigranten vooral uit Zuid Europa, Turkije en Noord Afrika.²

¹ Een citaat van J.P. Mieraas, die al wijst op de grootstedelijke identiteit die leegte kan dragen, wijst aan dat de nieuwe identiteit van Rotterdam niet ten tijde van het bombardement is begonnen, maar al in de jaren twintig van de vorige eeuw: Er is nog een element dat de predestinatie van Rotterdam voor wereldstad nog aannemelijker maakt. Want je denkt niet, je vreest niet, je hoopt niet over 5 minuten zijn we bij de koeien, maar en dit is het wonder van Rotterdam, je staat voor de koeien, je staat voor de wei. Let op, dit is de tweeledige kiem, waaruit Rotterdam als wereldstad zal groeien. Een viaduct-dwars-door-de-stad en de koetjes op de wei op het land van Hoboken" (Vanstiphout, 2005)

² Gegeven deze feiten is het dan ook denkbaar dat de geringe weerstand vanuit de bevolking tegenover nieuwe ontwikkelingen toen te maken hadden met de lage opleiding en van een groot deel van de burgers, die voor het overgrote deel nog niet eens een binding hadden met de stad. Praktisch gezien lijken ook de "megalomane" trekken en de vernieuwingsdrang in dit kader een logisch gevolg van een bestuurlijke geldingsdrang vanwege de nieuwe, door de rijksoverheid opgelegde, betekenis van de stad of een reactie op de "transformatieprocessen, die zo heftig zijn dat ze door velen als destructief worden ervaren". (Vanstiphout, 2005)

4.4. Relevante Netwerken

Wat is de invloed van relevante netwerken op de onderzochte ontwikkeling?

Aanvullend op het voorafgaande hoofdstuk kan worden geconstateerd dat vooral de lokale netwerken, die over het algemeen door officiële instituties worden gefaciliteerd, een belangrijke invloed hebben op het architectuurklimaat in de stad.⁴⁴

Geïstitutionaliseerde netwerken

Zowel lokaal, regionaal als nationaal bestaan er veelvuldige foci⁴⁵, die door architecten worden gebruikt. Volgens een respondent, die actief betrokken is bij de BNA, bestaan er in Rotterdam maar liefst 24 instellingen, die zich bezig houden met architectuur. Faciliteiten, waarvan veel gebruik wordt gemaakt door respondenten zijn onder andere op lokaal niveau de lezingen en debatten van het NAI en de stichting AIR en de activiteiten van Snijpunt, op regionaal niveau de activiteiten van de BNA (kring Rijnmond) en nationaal het thematisch georiënteerde aanbod van de Stichting Architecten Onderzoek Gebouwen Gezondheidszorg (STAGG).

Hoewel de meeste architecten gebruik maken van het lokale aanbod, is het verschil in de intensiteit ervan frappant. De antwoorden lieten bijna twee verschillende "groepen" architecten zien. Terwijl één groep door het regelmatig volgen van lezingen, debatten en het bezoek aan tentoonstellingen intensief blijkt deel te nemen aan het architectuurdebat in de stad en hiermee ook actief het contact en de uitwisseling met andere architecten zoekt, is er een tweede groep, die dit "circuit" niet of nauwelijks opzoekt en het contact ermee beperkt tot het gelegenheidsbezoek aan een tentoonstelling in het NAI en het gebruik van de boekenwinkel.

Het verschil hierin is niet te verklaren uit bijvoorbeeld de grootte van het bureau, de opdrachtenportefeuille, de leeftijd of de levensfase, maar blijkt vooral persoonlijk te zijn. Wel is het zo, dat in Rotterdam wonende architecten in verhouding meer gebruik maken van lokale netwerken dan buiten de stad wonende respondenten. De genoemde redenen voor het opzoeken van geïstitutionaliseerde netwerken is vaak inhoudelijk van aard (zoals debatten, lezingen of excursies betreffende bepaalde onderwerpen), maar komt ook voort uit de behoefte aan uitwisseling. Er wordt dan bijvoorbeeld gesproken over "gelegenheden, waar men elkaar ontmoet" of "de Rotterdamse cirkel". Deze ontmoetingen vormen voor enkele architecten ook gelegenheden om elkaar op de hoogte te houden van werkgelegenheid, opdrachten en dergelijke. De redenering om geen gebruik te maken van deze geïstitutionaliseerde netwerken zijn divers en omvatten zowel het gebrek aan tijd, de aversie ertegen als gewoon het feit, er geen behoefte aan te hebben.

Een groot deel van de architecten gaf dan ook aan geen belang te hechten aan andere architecten in hun (directe) omgeving. De uitspraak "*Architecten zijn Einzelgänger*" is hiervoor karakteriserend.

Ongeacht het feit of architecten uiteindelijk wel of geen gebruik maken van het aanbod is het architectuurdebat in de stad zelf bevruchtend voor het algemene

⁴⁴ N.B. De netwerken zijn niet alleen voor de primaire vestiging van architecten van belang, maar kunnen ook invloed hebben op de woonduur. Verschillende onderzoeken wijzen uit dat dusdanige netwerken een sociaal kapitaal voorstellen, dat de binding aan de stad versterkt. (Kasarda en Janowitz 1974; Sampson, 1988)

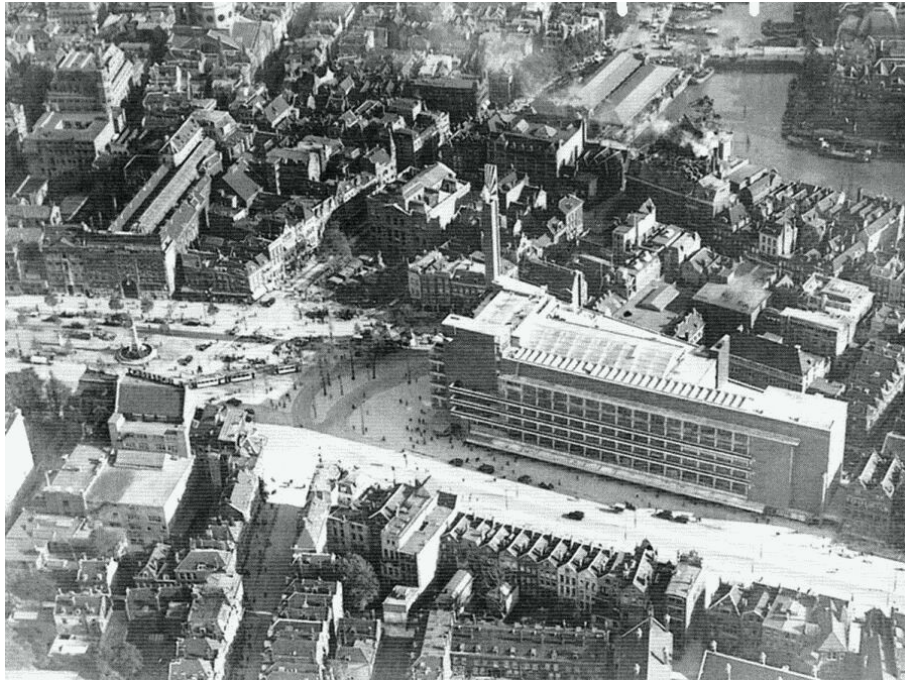
⁴⁵ Zie hiervoor Feld (1981): "asocial, psychological, legal or physical entity around which joint activities are organized".

werkklimaat en daarom een uiterst belangrijk ingrediënt voor de vestiging van architecten in de stad. Door meerdere architecten werd dan ook aangegeven dat Rotterdam zijn faam als architectuurstad eerder te danken heeft aan het aanbod van activiteiten op het gebied van de architectuur dan aan zijn bebouwing. De mogelijkheid om vrij gemakkelijk een netwerk op te bouwen wordt door meerdere respondenten genoemd als reden voor jonge architecten om voor Rotterdam te kiezen.

Sociale verbondenheid

Een grote rol bij de woonkeuze speelt de sociale inbedding in de stad en de fase van de levenscyclus. Architecten komen jong en ongebonden naar de stad, krijgen vrienden, partner en vormen eventueel een gezin. De sociale banden die in deze fasen worden opgebouwd zijn voor veel architecten beslissend voor de woon-, maar ook de aansluitende werkplaatskeuze. Vooral als kinderen in het spel zijn wordt de overweging om uit de stad weg te verhuizen meer voor de hand liggend. Door meerdere respondenten is geconstateerd dat zij Rotterdam niet erg geschikt vinden voor hun opgroeiende kinderen, een verhuizing echter door persoonlijke omstandigheden niet (meer) mogelijk is. De verandering van woonplaats wordt met vorderende leeftijd van kinderen en hun inbedding in het sociale net steeds moeilijker.

afb. 1: Bijenkorf

De bouwactiviteiten rond de tweede wereldoorlog II

De openheid, experimentele sfeer en het enthousiasme over nieuwe ontwikkelingen, vooral in vergelijking tot "completere" steden, zoals Amsterdam, wordt door de ondervraagde architecten zeer gewaardeerd.

De experimentele sfeer, maar zeker ook het feit dat veel van de architectonische en stedenbouwkundige opdrachten door de nadrukkelijke aanwezigheid van de haven en industrie sterk functionele uitgangspunten en internationaal georiënteerde opdrachtgevers kenden, vormden mijns inziens de basis waarop de Internationale Stijl en Het Nieuwe Bouwen konden floreren in Rotterdam.

de stad. Hierdoor ontstonden in Rotterdam al in het begin van de vorige eeuw grote architectuurbureaus, die door hun pure omvang en de ervaringen in de omgang met grote bouwwerkzaamheden al vroeg werk op bovenlokaal niveau konden verrichten. Hierdoor werd het ook mogelijk - iets wat in die tijd niet vanzelfsprekend was - hun bekendheid en opdrachtenpakket naar buiten de stad te expanderen.

afb. 2: Pendrecht

De gigantische bouwactiviteiten boden een enorme werkgelegenheid voor architecten en ingenieurs in

4.5. Ruimtelijke context

Wat is de verhouding tussen de vestiging van architecten in Rotterdam en de gebouwde omgeving?

Rotterdam is de onomstreden hoogbouwstad van Nederland. Zo wordt de stad ook door menig architect genoemd. Zoals eerder aangegeven wordt de architectonische kwaliteit van deze hoogbouw door architecten zelf niet altijd even gewaardeerd.

Desondanks heeft de gebouwde omgeving wel degelijk invloed op de vestiging van architecten in de stad. Hierbij zijn vier invloedrijke factoren te noemen, die ik in het vervolg uit zal werken:

- de stedelijkheid,
- de rommeligheid,
- de woonomgeving en
- de bebouwing.

Naast deze ruimtelijke aspecten op de schaal van de stad speelt ook de, door meerdere van de ondervraagde architecten als centraal aangeduide, ligging van Rotterdam een positieve rol.

Stedelijkheid

De hoogbouw, al dan niet genoemd in samenhang met brede zichtassen, zorgt voor een kosmopolitische verschijning van de stad en draagt in zoverre duidelijk bij aan het gevoel van stedelijkheid dat door veel van de ondervraagden als positief wordt ervaren. Ook omschrijvingen als stad met "allure" zijn hieraan te danken. Bijkomend voordeel van deze, uit de voorkeur van de commissie Opbouw Rotterdam (OpRo) voor infrastructurele werken voortkomende, brede ontsluitingsassen is de redelijk goede autobereikbaarheid van Rotterdam, die het voor bureaus aantrekkelijk maakt om zelfs in het centrum van de stad te zitten.

Door meerdere architecten wordt Rotterdam omschreven als de enige Metropool van Nederland, een beeld, wat vooral gebaseerd lijkt op de uiterlijke verschijningsvorm maar niet overeenkomt met de economische opbouw van de stad.

Vergeleken met Amsterdam wordt Rotterdam als zakelijker omschreven. Veel architecten benadrukken dat Amsterdam voor wat betreft de 24 uren cyclus en de diversiteit van de culturele scène veel meer te bieden heeft dan Rotterdam. De uitgaanssfeer van Amsterdam wordt door de meeste architecten meer gewaardeerd, maar er wordt ook benadrukt dat deze in Rotterdam in de afgelopen 10 jaar beduidend is verbeterd. Vooral het gemis aan echte "brandpunten" of concentraties van uitgaansgelegenheden is een zeer punt. Rotterdam blijkt (nog) een stad van plekken, straten en verborgen "juweeltjes", die van locatie kunnen veranderen en die je ook pas na een tijdje ontdekt. Inhoudelijk wordt het uitgaansleven van Rotterdam veelal omschreven als dynamisch, hip of inspirerend.

Aan de andere kant wordt door enkele architecten aangegeven dat juist de beperktheid van het Rotterdamse aanbod zich positief uitwerkt op de werksfeer. Deze uitspraak heeft twee facetten: Ten eerste zijn de levenskosten lager dan in andere (voor internationaal reizende studenten en stagiaires) aantrekkelijke steden en ten tweede kan er meer tijd worden besteed aan het werk op zich.

Opvallend is dat een deel van de respondenten aangeeft als alternatief voor

Rotterdam alleen in het buitenland te willen wonen. *"Waar moet je anders wonen in Nederland?..."*. De redenering hierachter is, naast de stedelijkheid, de dynamiek die andere Nederlandse steden blijken te missen. Aangereikte alternatieven zijn Barcelona, Londen, Manchester en New York.

Rommeligheid

"Rotterdam is van oudsher een rommelige werkstad". Zo wordt de stad door een van de respondenten doeltreffend omschreven. Veel architecten geven aan te worden getrokken door de "onafheid", het gevoel van ruimte, waarin nog steeds iets te veranderen valt. Zij zoeken een omgeving, die mogelijkheden biedt en uitnodigt om te experimenteren.

Als contrast hier tegenover wordt vaak de "perfectie" van Amsterdam genoemd.

"Amsterdam is veel meer af, ook in geestelijke zin" of *"Amsterdam is een openluchtmuseum"* zijn uitspraken, die hier een duidelijk beeld van leveren.

De aanwezigheid van authenticiteit - de havens, de grote schepen en de Maas - worden door verschillende architecten als extra's ervaren, die er toe doen - waar je je mee wil identificeren en die bovendien aantrekkelijk zijn voor bezoekende opdrachtgevers.

Woonomgeving

De grotendeels gebrekkige woonomgeving in Rotterdam vormt, zoals ook geconstateerd in de Economische Verkenning van het OBR, ook voor architecten vaak een probleem.

De helft van de ondervraagde architecten woont niet in Rotterdam of zou liever ergens anders wonen. Hierbij wordt de voorkeur gegeven aan meer dorpse, en vooral groenere, woonmilieus.

Vooraf respondenten met kinderen geven aan voorkeur te hebben voor woonplaatsen buiten de stad. De kans om grondgebonden, desnoods zonder tuin, in een veilige, redelijk intieme, het liefst groene woonomgeving te kunnen wonen is in Rotterdam, zeker als het gaat om woningen binnen de ruit, miniem. Door meerdere architecten wordt dan ook aangegeven dat andere grote steden meer aantrekkelijke woonmilieus bezitten.

Hillegersberg, Prinsenland en in het bijzonder Kralingen zijn woongebieden, waar een deel van de bevroegde architecten met kinderen zeer tevreden woont of zou willen wonen. Dit zijn dan echter ook meteen de "duurdere" wijken van Rotterdam.

Naast het algemene gebrek aan voldoende geschikte wijken met adequate voorzieningen (het gebied Kop van Zuid wordt hierin bijvoorbeeld als te klein ervaren) wordt door respondenten het gebrek aan groengebieden, de verloedering van de binnenstad, het gebrek aan goede scholen en sportvoorzieningen en aan stedelijke grondgebonden eengezinswoningen als minpunten ervaren. Wel wordt er in dit kader gewezen op de kansen, die een verdere verhuizing van de havens richting Maasvlakte en bebouwing van deze gebieden, biedt.

Onder de respondenten zijn er ook architecten, die een voorkeur hebben voor een stad als Amsterdam of Londen, die naast meer groen ook wat betreft uitgaansgelegenheden een completere woonsfeer kunnen bieden.

Bebouwing

Een heel praktisch pluspunt voor Rotterdam vormt de aanwezigheid van (relatief goedkope) grote ruimtes voor de vestiging van (grote) bureaus. " *Je hoeft niet drie grachtenpanden met elkaar te verbinden door allemaal trappetjes...*".

De kosten van kantoren en woonhuizen zijn hier vele malen lager dan in Amsterdam of de andere grote steden. De Van Nelle fabriek (Ontwerpfabriek), het Groothandelsgebouw en het Verzamelgebouw aan het Zuidplein zijn, mede door hun architectuurhistorische waarde, geliefde vestigingsplekken voor architecten.

Zoals aangegeven door jonge architectenbureaus hebben vooral startende architecten behoefte aan goedkope kantoorruimtes en woonhuizen. De huren in de van Nelle "Ontwerpfabriek" bijvoorbeeld blijken voor veel starters een probleem te zijn hoewel juist deze groep door de clustering en de uitstraling van het gebouw voordeel zouden kunnen behalen.

Naast het feit dat er op de Rotterdamse woningmarkt de mogelijkheid bestaat om een betaalbare grote woning te kopen bestaan er ook nog kansen om redelijk dicht bij het centrum een eigen huis te bouwen of helemaal te verbouwen.

Veel van de ondervraagde architecten wonen in een zelf ontworpen huis en waarderen deze mogelijkheid zeer. Ongeveer de helft ervan heeft vanwege de woonomgeving echter gekozen voor een woonplaats buiten de stad.

De reputatie van Rotterdam als architectuurstad wordt door de ondervraagde architecten doorgaans gekoppeld aan drie variabelen: de clustering van kennis, de bouwactiviteiten en de bebouwing zelf.

Als het dus gaat om bebouwing gaat het vanzelfsprekend ook over de kwaliteit van de architectuur. Zoals al vermeld in de inleiding van deze deelvraag is Rotterdam de onomstreden hoogbouwstad van Nederland. Rotterdam bezit in hartje binnenstad het grootste aandeel moderne architectuur en de hoogste gebouwen van Nederland. Dit feit alleen maakt Rotterdam bijzonder tegenover andere Nederlandse steden en rechtvaardigt de uitspraak van sommige architecten die Rotterdam als enige echte metropool omschrijven.

De kwaliteit van de architectuur is bij architecten zelf omstreden. Feit is dat een groot deel van de respondenten de nieuwe bebouwing in de stad "onder de maat" vindt. Dit is een kritisch punt, zeker als het gaat om het behoud van de aantrekkingskracht van Rotterdam die voor wat het architectuurtoerisme betreft wel degelijk steunt op de bebouwde omgeving, maar ook voor de reputatie van de stad, die staat of valt met de publicaties in binnen- en buitenlandse vaktijdschriften. Hoewel er ook in de afgelopen decennia gedurfde vooruitstrevende projecten, zoals de Kop van Zuid met de Erasmusbrug werden gerealiseerd, spitst de kritiek zich toe op afzonderlijke kantoorhoogbouw aan het Weena, de Blaak en Kop van Zuid.

De verantwoordelijkheid hiervoor wordt vooral toegeschreven aan het gebrek van ambtelijke en politieke ambities, de te sterke marktgerichtheid van het vorige college en de over het algemeen (te) lage bouwbudgetten in Nederland.

Gezelligheid in de binnenstad

De eind jaren zestig startende stadssaneringen in Crooswijk, het Oude Noorden en Cool waren aanvankelijk grootschalig van opzet. Vanwege buurtprotesten werd de strategie veranderd in renovatie en nieuwbouw met respect voor de bestaande structuur

afb. 1: Het Blaakse Bos en bewonerswensen. De Rotterdamse aanpak, met uitgebreide aankoop van krotten door de gemeente en de decentrale opzet in projectbureaus, werd een schoolvoorbeeld voor anderen.

afb. 2: Scheepvaartmuseum

Door de bouw van speelse woningen, terrassen en paviljoens probeerde het in 1974 aangetreden linkse gemeentebestuur onder leiding van André van der Louw meer levendigheid en sfeer in het centrum te creëren. Hiervoor werden jonge architecten, juist ook van buiten Rotterdam, ingeschakeld. Tegen deze "nieuwe truttigheid" laait echter eind jaren '70 weerstand op. De klein-schaligheid krijgt dan ook weinig voet aan de grond in Rotterdam. Quist, Wee-

afb. 3: De Boogjes

afb. 4: Peperclip

ber en Hoogstad mengen zich, als Rotterdamse architecten en representanten van het rationalisme door het organiseren van lezingen actief in de discussie. Sprekende voorbeelden uit deze periode zijn

afb. 5: Klein Volendam

afb. 6: Unilevergebouw

het gebied rond de Oude Haven met het 'Blaakse Bos', de woningbouw aan de Hofdijk met de bijnaam 'Klein Volendam' en 'De Boogjes' aan de Nieuwe Binnenweg¹.

¹ later door J.A. Deelder in 'Die Stad Komt Nooit Af' gekarakteriseerd als: 'Neonknusse volkshuisvesting, die zich als een snel om zich heen grijpend eczeem over de stadsvernieuwingsgebieden uitbreidt.'

4.6. Wonen en Werken

Welk onderscheid bestaat er tussen private en zakelijke redeneringen?

De bevroegde architecten wonen in en om Rotterdam en werken in de stad of op een redelijke afstand ervan. De grootste reisafstand bedraagt ca. 50 km, de meeste forensen reizen rond de 20 km. Gezien het schaalniveau, wat Richard Florida hanteert is hier dus eigenlijk sprake van woon- werkafstand op het niveau van een stad. Probleem hierbij voor Rotterdam is echter de bestuurlijke indeling, die anders dan de uniform bestuurde, door Florida aangehaalde, Amerikaanse metropolen voor wat betreft de sociaal-economische verdeling van de bevolking in de stad en de randgemeenten en de financiële potentie van deze gemeenten ten opzichte van Rotterdam, voor ongelijkheid zorgt.⁴⁶ Dit is de reden waarom er toch wordt ingegaan op het verschil tussen woon- en werkplaatskeuze.

De woonplaats

De woonplaatskeuze van ongeveer de helft van de respondenten is gebaseerd op private omstandigheden. De mogelijkheid om werk te vinden in of dicht bij de plaats waar men is opgegroeid of omstandigheden van de partner of kinderen worden als reden gegeven. Vier van de respondenten hebben puur vanwege de reisafstand (drie ervan met tegenzin) ervoor gekozen in Rotterdam te wonen, zes hebben ervoor gekozen vanwege de grootstedelijke dynamiek en de (geringe afstand naar de) werkgelegenheid. Voor sommige architecten was de prijs voor een woning/bedrijfsruimte belangrijk in hun overwegingen. Zes van de architecten werken of werkten voor OMA of MVRDV, voor de helft hiervan was dit de reden om voor Rotterdam als woonplaats te kiezen. De redenen om Rotterdam als woonplaats te kiezen zijn dus vooral ingegeven door de mogelijkheden om een baan in de stad te vinden.

De redenering om (bij voorkeur) niet in Rotterdam te wonen heeft twee verschillende achtergronden:

- Kinderen, respondenten die duidelijk aangaven een andere woonkeuze gemaakt te hebben, of te willen maken, in verband met hun kinderen en
- een andere, vaak meer "bourgondische" of dynamische leefsfeer.

De eerste groep zoekt een groenere, intiemere woonomgeving omdat zij of hun partners deze voor opgroeiende kinderen als geschikter ervaren.

Door deze groep wordt het belang van de levenscyclus en de individuele levensfase waarin men zich bevindt voor de woonplaatskeuze duidelijk.

De tweede groep bestaat uit architecten die een andere woonsfeer kiezen of zouden willen kiezen, dit vaak gebaseerd op de wens naar meer groen in en om de stad, meer levendigheid in de uitgaanssfeer en meer dynamiek in de stad. Een meerdere keren genoemd Nederlands alternatief is Amsterdam, je kan er een kroegentocht houden, je fietst naar een café en ontmoet er vrijwel zeker iemand, mensen zitten buiten op terrasjes, ... Andere alternatieven bevinden zich in het buitenland.

Voor wat betreft het uitgaansleven is trouwens door veel architecten - ook uit deze

---

⁴⁶ Dit onderwerp is al lange tijd een punt voor zorg en heeft onder andere ook geleid tot de toenmalige discussie over de stadsprovincie.

groep- vastgesteld, dat de situatie in Rotterdam vergeleken met 10 jaar geleden sterk verbeterd is.

De werkplek

Negen van de vijftien zelfstandige architecten hadden hun eerste baan in Rotterdam of vestigden zich met hun eerste opdrachten meteen in Rotterdam. Zes kozen om verschillende redenen voor een verhuizing van hun bedrijf naar Rotterdam. Bij deze overweging speelt de bereikbaarheid, het architectonische klimaat, de beschikbare werknemerspool, de grootte van de stad, de werkruimtes en de positionering een rol.

De bewuste keuze om vanwege specifieke redenen in Rotterdam te werken, zij het vanuit de culturele factoren (openheid, tolerantie, dynamiek of pragmatisme) of de positionering / het Rotterdamse architectonische denkkader, is (maar) door acht van de architecten genomen. Opvallend hierbij, maar door een tekort aan onderzoekseenheden niet representatief, is dat deze duidelijke positionering vooral vanaf de jaren '90 van de vorige eeuw een rol lijkt te spelen.

Door veel architecten wordt de "ruimte" die je hebt in Rotterdam als pluspunt genoemd. De stad wordt ook omschreven als "overgedimensioneerd". In samenhang met de Maas, die door de stad loopt geeft dit een gevoel van vrijheid. De factoren openheid, dynamiek, stedelijkheid en het aanbod wat er bestaat op het terrein van de architectuur en cultuur worden zowel in de woon- als in de werksfeer gewaardeerd.

afb. 1: Kunsthal en Museumpark

Rem Koolhaas

Rem Koolhaas is ongetwijfeld de meest spraakmakende Nederlandse architect. Hij is een avant-gardist pur sang en een briljant analysator. Hij heeft de allure en de aanhang van een echte goeroe en is voor wat betreft de introductie van nieuwe stijlen in de architectuur al decennia lang koploper.

afb. 2: Patiowoningen

In 1972 richtte Koolhaas, samen met Madelon Vriesendorp en Elia en Zoe Zenghelis het Office for Metropolitan Architecture (OMA) in London op. In 1978 schreef hij *Delirious New York*, een analyse over Manhattan, en vestigde hij zich in Rotterdam. Dit was volgens OMA "een ideologische beslissing omdat Rotterdam in die tijd een rustig bijna neutrale plek was". Lange tijd gold hij als papieren architect. Hij nam deel aan talrijke prijsvragen. Met de bouw van de Kunsthal in Rotterdam brak OMA in 1992 internationaal door en realiseerde in het vervolg meerdere spraakmakende projecten wereldwijd. In 1995 verscheen "*S,M,L,XL*", waarin Koolhaas samen met grafisch vormgever Bruce Mau op 1344

pagina's in een autobiografisch-encyclopedische stijl zijn werken en denken uiteen zette.

In Rotterdam heeft Koolhaas het inmiddels gesloopte busterminal (1987), twee pationvilla's aan het Onderlangs (1988) en de Rotterdam (nog in ontwikkeling) ontworpen. OMA maakte tot 1997 deel uit van "De Weger" adviesgroep te Rotterdam en daarna tot 2002 van de de "Royal Haskoning" groep te Nijmegen. Vanaf 2000 richt OMA zich met succes op Azië en wint de prijsvraag voor het hoofdkantoor van televisiestation CCTV in Beijing, met meer 575.000 m² de grootste opdracht tot nu toe.

afb. 3: Busstation

OMA heeft inmiddels drie vestigingen (in Rotterdam, New York en Beijing) met 120 medewerkers. Winy Maas, Jacob van Rijs (MVRDV), Xaveer de Geyter, Willem Jan Neutelings en Kees Christiaanse zijn enkele bekende architecten die in het begin van hun carrière bij OMA hebben gewerkt.

afb. 4: De Rotterdam

4.7. Verder: werk en positie

Welke factoren spelen verder een rol?

In dit hoofdstuk komen twee invloedrijke factoren aan bod, die als resultanten kunnen worden beschouwd van de eerdere hoofdstukken, maar die ik vanwege hun belang toch apart wil noemen. Het eerste is de factor werk, die een basisvoorwaarde is voor de existentie van architecten in de stad. De tweede is de positionering, die te maken heeft met het uitzonderlijk goede architectuurklimaat in de stad en de mogelijkheden die Rotterdam hiervoor biedt.

Werk

De factor werk heeft drie door de respondenten naar voren gebrachte facetten: de aanwezigheid van werkgevers, de kans op opdrachten en de grote pool van goed opgeleide werknemers.

De werkgelegenheid vormt verreweg de meest belangrijke reden voor architecten om zich in Rotterdam te vestigen. Rond 80 % van de architecten⁴⁷ koos voor Rotterdam vanwege werkgerelateerde redenen. Hieronder wordt zowel de baan (hierbij heeft vooral de groep die na 1960 is geboren voorkeur voor een toonaangevend Rotterdams bureau), als ook de opdrachtenportefeuille begrepen. Voorwaarde is hiervoor de aanwezigheid van werkgelegenheid in de stad, die in de historische context uitvoerig is besproken. Bij een chronologische sortering op het tijdstip van bedrijfsvestiging valt overigens op dat door architecten, die zich in de jaren '90 van de vorige eeuw in Rotterdam vestigden de werkgelegenheid het minst als vestigingsreden werd aangegeven.

Iets meer dan de helft van de bevroegde architecten had zijn eerste baan in Rotterdam, voor de helft hiervan waren OMA of MVRDV de eerste werkgever. Kenmerkend voor het vestigingspatroon hiervan is - en dit feit staat in scherp contrast met Florida - dat een bepaald bedrijf zelf (vergelijkbaar met het oude "leermeesterschap") de reden vormde om in eerste instantie Rotterdam als werkplaats te kiezen.⁴⁸ Gecorreleerd aan de opleiding, en als logisch gevolg van haar opzet, had rond 80% van de AvBR studenten zijn eerste betrekking in Rotterdam, ten opzichte van rond 40 % van de aan de TU afgestudeerden. Een kwart van deze groep startte in eerste instantie in Delft.

In beleidsstukken wordt de regio als invloedrijke economische eenheid gepropageerd. De regio Rotterdam speelde bij veel van de respondenten in de begintijd van hun zelfstandigheid - zeker bij oudere bureaus - een grote rol. Ook bureaus die op kwamen ten tijde van de stadsvernieuwing dreven vooral op plaatselijke opdrachten. Inmiddels blijkt de markt voor starters moeilijker.

De concurrentie wordt steeds internationaler en juist voor grotere opdrachten willen opdrachtgevers vaak garanties zien. Jonge architecten blijken vaak met studieopdrachten of opdrachten via ex-werkgevers boven het hoofd boven water te houden en proberen met prijsvragen een voet aan de grond te krijgen. Door de al

⁴⁷ De in Rotterdam geboren architecten zijn hierbij niet meegeteld, omdat zij in die zin geen beslissing hoefden te nemen. Twee ervan gaven wel aan, dat zij, als Rotterdam niet die mogelijkheden op architectonisch gebied had geboden, die het nu biedt, naar een ander architectuurmetropool waren verhuisd.

⁴⁸ Twee hiervan hebben de stad weer verlaten en pas later hun bureau weer in Rotterdam gevestigd.

eerder beschreven openheid blijkt in Rotterdam het "ons kent ons" en dus ook de verstrekking van opdrachten aan plaatselijke architecten niet zo sterk ontwikkeld als in andere streken. Vooral thematische netwerken spelen dan een belangrijke rol. Het grote aantal foci, resp. ontmoetingsplaatsen, heeft dan, naast zijn functie als communicatiekanaal, een belangrijke rol in de werkgelegenheid voor een aantal architecten.

De opdrachtenportefeuilles van de stad en het sociale middenveld zijn volgens sommige respondenten de afgelopen jaren teruggelopen. Dit blijkt een van de redenen te zijn dat er in Rotterdam weinig door Rotterdamse architecten wordt gebouwd. Ook de economisch zwakke positie van Rotterdam ten opzichte van de andere G4-steden wordt hierbij aangesproken en vormt volgens een respondent zelfs de grootste bedreigingen voor de architectengemeenschap in Rotterdam. Hij stelt vast dat de stagnatie van de sociale mobiliteit, de onvoldoende bezetting van de dringend gewenste nieuwbouw in het dure prijssegment, de ontwikkelingsdrift in Rotterdam uiterst negatief beïnvloed. Voor jonge architecten blijkt het dan momenteel ook moeilijker een eigen bureau te starten dan in de economisch voorspoedige (eind) jaren '90.⁴⁹

Het is voor architectenbureaus aantrekkelijk om zich in Rotterdam te vestigen omdat zij hierdoor toegang krijgen tot een enorme pool aan goed opgeleid personeel. Dit feit is of was voor enkele bureaus zelfs een zwaarwegende reden om vanuit een andere standplaats naar Rotterdam te verhuizen. Grote Rotterdamse bureaus kennen een werkgeversoverleg, waarin in vroegere tijden ook de uitwisseling van personeel in bepaalde perioden mogelijk werd gemaakt. Deze functie is echter over genomen door professionele uitzendbureaus.

Daarnaast is de clustering van bedrijven, die op aangrenzende terreinen werken, zoals befaamde modelmakers en landschapsarchitecten, facilitaire bureaus en designers, maar ook ondersteunende diensten, zoals (repro-)grafische bedrijven gemakkelijk voor het werkverloop.

Positionering

De meeste bureaus hebben duidelijk voor Rotterdam gekozen en geven aan nergens anders dan in Rotterdam gevestigd te willen zijn. Bij sommigen is de vestigingskeuze min of meer toevallig geweest, maar zijn nu zeer tevreden in de huidige architectengemeenschap. Enkeligen hebben hun vestigingsplaats ten bate van Rotterdam veranderd of zijn van plan dit te doen. Velen hebben een andere vestigingsplaats nooit overwogen.

De "positionering" van het bureau speelt een belangrijke rol. Hoewel deze term in verschillende contexten werd gebruikt, blijkt de vestiging in Rotterdam voor veel bureaus een soort statement te vormen. Door vestiging in Rotterdam hoor je, hoe dan ook, bij de Rotterdamse bureaus. Verklarend is hierbij de uitspraak van de directeur van de AvBR dat "*het denken in Rotterdam een kader kent*". Er lijkt een typisch Rotterdams architectuurklimaat te bestaan. Hij plaatst het diametraal tegenover het traditionalisme van Prins Charles, waarin mee kan worden gegaan of tegen kan worden afgezet. Anders dan bij andere steden maakt dit ingekaderde denken of referentiekader een duidelijke internationale positionering mogelijk en vormt het de kracht van de Rotterdamse architectengemeenschap.

---

⁴⁹ Nathalie de Vries, interview in het kader van Prix de Rome, 25.06.2006

De vestiging in Rotterdam wordt dan door sommigen ook afgezet tegenover vestiging in het dichtbij gelegen Delft en de wens niet met het oubollige architectuurklimaat daar geïdentificeerd te worden. Hierbij aansluitend worden nog de anonimiteit genoemd, die de vestiging in de grote stad, vergeleken met die in een kleine gemeente, waarborgt. De vestiging in Rotterdam oogt minder provinciaal en hiermee meteen competenter voor opdrachtgevers dan vestiging in bijvoorbeeld een van de randgemeenten. Als positieve tegenhanger hiervoor, en een soort antireactie, werd de vestiging van een groot invloedrijk architectenbureau in een schuur ergens midden in het groen genoemd.

Daarnaast werd aangegeven dat bepaalde bureaus door hun ontwerpstijl en bureaucultuur nergens anders in Nederland gevestigd zouden kunnen zijn dan in Rotterdam.

Opvallend is dat juist enkele bureaus, die een sterke inhoudelijke bijdrage leveren aan deze positionering aangeven *wel* over alternatieve locaties na te denken.

Als onderdeel van de positionering werd ook de huisvesting door veel architecten als belangrijk gezien. Hierbij wordt de bebouwing gebruikt om uitdrukking te geven aan de identiteit van het architectenbureau. Het gebouw heeft in die zin invloed op de identiteit van het bureau. Ook hierin zijn twee alternatieven genoemd, sommige architecten prefereren bedrijfsverzamelgebouwen, anderen zijn eerder solisten.

Het Groothandelsgebouw en zijn tegenhanger, het Zuidpleingebouw van Maaskant, maar vooral ook de Van Nelle Fabriek zijn gebouwen, die door hun architectonische en historische betekenis aantrekkingskracht hebben op architecten. Het zijn interessante gebouwen, die bekend zijn bij opdrachtgevers en in zoverre de herkenbaarheid en communicatie kunnen vergemakkelijken ("*Zo, jullie zitten in de ....*"). Bovendien worden zij graag bezocht. Vergelijkbaar met de positionering in de stad zelf lijkt deze oplossing, vanwege gemeenschappelijke faciliteiten, opdrachten of inspiratie, vooral voor kleine bureaus interessant. Essentieel voor deze bureaus is dan wel het huurniveau in het pand.

Eigen panden bieden daarentegen de mogelijkheid om er een eigen identiteit mee uit te drukken ("*...je gaat niet onder in de massa...*"). Deze optie lijkt vooral interessant voor grotere bureaus, die een heel pand kunnen vullen.

Rotterdamse Architecten

Naast OMA kent Rotterdam kent een aantal internationaal gerenommeerde architecten.

afb. 1: MVRDV: Markthal

De website Architectenwerk houdt sinds 1997 jaarlijks een onafhankelijke Architecten Top40 bij waaraan ik mij heb georiënteerd bij de waardering van de enkele bureaus.

afb. 2: KCAP: De witte keizer

Als belangrijkste Rotterdamse vertegenwoordigers komen MVRDV, OMA, Kees Christiaanse, Neutelings en EEA uit de bus. Hierbij is ook te vermelden dat in 2002 MVRDV (als nr. 1), gevolgd door OMA, Neutelings-Riedijk en Kees Christiaanse onder de eerste tien van de "Top 100 aller tijden" van dezelfde website zaten.

afb. 3: Neutelings Riedijk: STC College

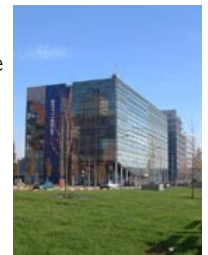
Maar ook oudere bureaus, zoals Ector Hoogstad, de Nijl, EGM en Broekbakema en jongere architecten, zoals Nox, Made, 24h architecture en Robert Winkel zijn in de Top40 lijsten vertegenwoordigd.

Enkele van de genoemde architecten hebben in het begin van hun carrière bij OMA gewerkt.

afb. 4: MADE: renovatie Keilestraat

Hoewel de functionaliteit vaak een grote rol speelt in hun ontwerpen is de architectuurstijl van de Rotterdamse bureaus verschillend, evenals hun opdrachtenportefeuille. Ook de hoeveelheid gebouwen, die zij in Rotterdam realiseren verschilt enorm.

afb. 5: EEA: Ichthus Hogeschool

afb. 6: de Nijl: Putselaan
Opvallend hierbij is, dat bijvoorbeeld MVRDV tot op heden geen enkel gebouw in Rotterdam heeft gerealiseerd.

afb. 7: Claus en Kaan: Woningen Nesselande

4.8. Politiek en Beleid

In hoeverre hebben politieke en beleidsdoelstellingen bijgedragen aan de vestiging van architecten in de stad?

In dit hoofdstuk ga ik in op de invloed van politiek en beleid, zoals aangegeven in de interviews. Kenmerkend is dat politiek en beleid geen directe rol spelen in de vestigingskeuze van architecten, maar als facilitator in verschillende aangrenzende beleidsterreinen wel degelijk een rol kunnen vervullen.

Opvallend in nagenoeg alle gesprekken was de betrokkenheid van de architecten bij Rotterdam. Veel respondenten hadden een bepaalde mening ten opzichte van de problemen in de stad en de ontwikkelingen op gebied van de architectuur. De opmerkingen hierover en de aangereikte oplossingsrichtingen waren divers maar lieten van intensieve reflectie hierover blijken. Er werd echter ook geconstateerd dat de gemeente weinig oor heeft voor de zittende architecten. Hoewel de toegankelijkheid van de politiek in Rotterdam juist groot blijkt te zijn worden architecten amper geconsulteerd en wordt er weinig gedaan met de kennis die in de cluster aanwezig is. Ook werd er kritiek geuit - en dit vooral van architecten uit de experimentele hoek - over het feit dat plaatselijke architecten te weinig kans krijgen om in Rotterdam te bouwen.

In de interviews werd duidelijk dat politieke en beleidsdoelstellingen geen directe rol spelen bij de vestigingskeuze van architecten. Ook op de vraag naar de reputatie van Rotterdam, die natuurlijk wel invloed heeft op de vestiging van architecten in de stad, kwamen politiek en beleid maar zeer summier ter sprake. Als het stadsbestuur uitdrukkelijk wel werd genoemd was dit vaak eerder in negatieve zin.⁵⁰

De particuliere vestigingskeuze is, zoals eerder aangegeven vooral ingegeven door werkgerelateerde redenen, al dan niet in samenhang met opleiding en de algemene sfeer van de stad. Omdat ook veel van de in Rotterdam aanwezige faciliteiten op het gebied van de architectuur hun oorsprong hebben in private kringen lijkt het succes van Rotterdam in eerste instantie vooral te danken aan het particuliere initiatief.

Desondanks kwam tijdens de gesprekken naar voren, dat het Rotterdamse stadsbestuur op bepaalde momenten goed inspeelde op de lopende ontwikkelingen, waardoor er doorbraken of positieve impulsen tot stand kwamen, die indirect bijgedragen hebben aan de vestiging van architecten in Rotterdam.

Dit is bijvoorbeeld te zien aan de historische context, waarin enorme stedelijke transformaties het ontstaan van grote bureaus mogelijk maakten. Deze transformaties en de hierbij horende beleidsdoelstellingen lijken, op de stadsvernieuwing na, vooral door het bedrijfsleven te zijn aangezwengeld maar worden door de gemeente in grote mate mede gedragen en uitgevoerd. Tijdens de stadsvernieuwing nam de gemeente zelf, toen nog als eigenaar van de woningcorporaties, het voortouw.

De reputatie van Rotterdam als architectuurstad wordt, zoals eerder aangegeven, vooral gekoppeld aan de variabelen clustering van kennis, hoeveelheid bouwactiviteiten en de bebouwing zelf. Maar ook de sterke lobby hiervoor en de

---

⁵⁰ Hierbij wil ik echter wel nog een keer op wijzen dat de politieke en ambtelijke ondersteuning met betrekking tot de *uitvoering* van projecten juist vaak positief werd beoordeeld. Dit is desto belangrijker omdat dit een punt betreft, waarin Rotterdam vergeleken met andere gemeenten juist uit lijkt te blinken.

marketingmachine van Rotterdam zelf worden als factor ("self-fulfilling prophecy") genoemd. Hierbij wordt aangegeven dat de aandacht vanuit de gemeente momenteel voornamelijk ligt op presentatie en minder op daadwerkelijke realisatie.

Zoals eerder genoemd, hangt de *reputatie* van Rotterdam als architectuurstad onder andere samen met de publicatie van spraakmakende projecten in de stad. Door deze achtergrond is ook de kritiek van architecten op het architectuurbeleid van de afgelopen jaren te begrijpen. Ook de nadruk die door enkele architecten werd gelegd op het al dan niet vooruitstrevende architectuurbeleid van de PvdA⁵¹ en het positieve effect van haar lange zittingstermijn op de realisatie van grote projecten werpt een licht op de verwachtingen die door een deel van de ondervraagden gesteld worden aan politiek en beleid.

Een vaak opkomend kritiekpunt betreft de *woonomgeving*. Deze vormt voor architecten een reëel obstakel als het gaat om het wonen in de stad waar men werkt. Hierdoor vormt het een belangrijke negatieve bijdrage aan de vestiging van architecten in Rotterdam. In het huidige beleid van de Rotterdam wordt dit punt wel onderkend, maar is er nog niet veel resultaat geboekt in de oplossing ervan.

Het meest belangrijke en waarschijnlijk meest ingewikkelde beleidsveld wat genoemd wordt is het economische beleid. De transformatie van de Rotterdamse haven in een eigentijdse kenniseconomie is moeilijk en de vraag is of dit voor Rotterdam wenselijk en realiseerbaar is. Niet alleen was de transformatie van klein centrum in een wereldhavenstad ingrijpend en anorganisch, zij zorgde, door haar pure omvang alleen, voor een gigantische, eenzijdig gerichte, sociaal-economische basis, waarvan de stad nu hinder ondervindt. Het aangaan van concurrentie met de Amsterdamse kenniseconomie en zijn betekenis in het internationale netwerk werd door enkele architecten alleen al door de schaal van Nederland als zinloos ervaren. Specialisatie op terreinen, die specifiek Rotterdams zijn en waar Rotterdam kennis en kunde van heeft is dan waarschijnlijk zinvoller.

---

⁵¹ N.b. hierin waren de meningen verdeeld.

4.9. Samenhangen

Is er een samenhang te bespeuren tussen de vastgestelde factoren?

Door middel van systeemdiagrammen leg ik in dit hoofdstuk samenhangen bloot tussen de in de vorige deelvragen aangedragen factoren. De betekenis van zelforganisatie en zelfsturing in het ontstaan en het onderhoud van de architectuurcluster in Rotterdam wordt hierin duidelijk, maar ook de mogelijkheden voor aanvullende beleidsvoering op dit gebied.

Er is te zien dat de vestiging van architecten, anders dan in het begin van de clustering, inmiddels verweven is met het succes van de architectengemeenschap en het architectuurklimaat in de stad. Hierdoor is ook de werkgelegenheid gedeeltelijk hieraan gekoppeld.

De aanwezigheid en de inhoudelijke kwaliteit van instituties nemen een belangrijke plaats in evenzo als het instandhouden van de openheid en de experimentele sfeer. Hoewel deze punten vooral vorm krijgen door de sector zelf, kunnen zij goed door de gemeentelijke overheid op bepaalde punten worden gesteund.

Eerst zal ik een overzicht laten zien, waarbij de padafhankelijkheid van de clustering en het belang van kennis hiervoor duidelijk worden. Daarna behandel ik drie factoren, die te maken hebben met de fysieke aanwezigheid van architecten in Rotterdam:

- de gebeurtenissen en processen, die de basis vormen voor de voortgaande ontwikkeling van Rotterdam,
- de werkgelegenheid en institutionele dichtheid, die de context vormen voor de aanhoudende toestroom van architecten en
- sociale factoren, die een rol spelen voor de verblijfsduur in de stad.

Daarna komen drie factoren aan bod, die te maken hebben met de ontwerphouding en de hieruit volgende reputatie van de architectengemeenschap:

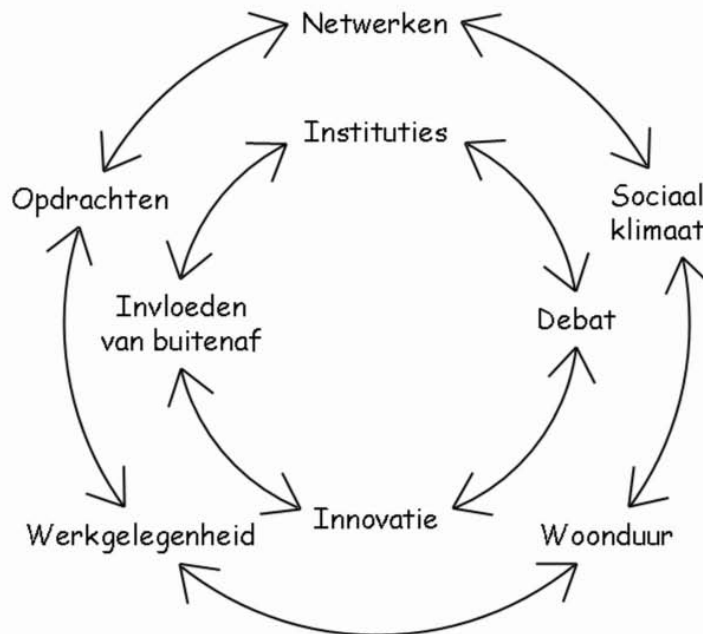
- de experimentele houding,
- de innovatie als centrum voor het succes en
- het debat als aanjager voor vernieuwing.

Tot slot ga ik in op de aandacht door de media als voorwaarde voor de internationale bekendheid en maak hierbij onderscheid in twee pijlers:

- de generatie van kennis door opdrachten en
- instituties en de publicatie van gedurfde bebouwing.

Clustering

Het volgende diagram vormt een combinatie van verschillende, hierna beschreven, systeemdiagrammen en laat de twee belangrijkste aspecten zien van de clustering, namelijk de historisch bepaalde vestiging van bedrijven in de stad en de aanwezige kennis-"katalysator".

Toelichting:

De buiten liggende cirkel stelt het ontstaan van werkgelegenheid in de stad voor. Opdrachten zorgen voor werkgelegenheid. Werkgelegenheid had vroeger direct invloed op de individuele woonduur. Inmiddels is deze invloed door de groeiende mobiliteit en de tegelijk geringe afstanden tussen de Nederlandse gemeentes verminderd, maar ook nu wonen de geïnterviewde architecten nog op een redelijk kleine afstand van hun werkplaats.

De woonduur kan, door deelname aan bepaalde activiteiten, zowel het sociale klimaat in de stad als de vorming van netwerken positief beïnvloeden. Andersom is het sociale klimaat van grote betekenis als het gaat om de aantrekkelijkheid en de woonduur in een stad.

De mogelijkheid om geschikte netwerken op te bouwen en het onderhoud van een specifiek voor architecten aantrekkelijk sociaal klimaat en is intussen gedeeltelijk overgenomen door instituties. Werkgerelateerde netwerken ontstaan ook vaak door opdrachten zelf.

Door het verblijf in een stad, ook bij verandering van werkplaats, kan de woonduur invloed hebben op de werkgelegenheid. Voorbeeld hiervoor zijn architecten, die na het opbouwen van werkervaring in een zittend bureau sociaal gebonden zijn aan een stad en vervolgens ook daar voor zich zelf beginnen. Om werkgelegenheid te behouden of om te expanderen wordt op zoek gegaan naar opdrachten, die vaak door middel van netwerken worden verkregen.

Van grote betekenis voor de vestiging van architecten in Rotterdam zijn de sterke

impulsen die de architectuursector verschillende keren van buiten af kreeg⁵². Hierdoor werd de groei van de architectencluster buitenproportioneel bevorderd.

Een tweede, uit deze impulsen en de begeleidende debatten ontstane lus, is de "institutionele cirkel", die een soort katalysator vormt in de ontwikkeling: In 1887 startte de in 1850 opgerichte Rotterdamse Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen een dagopleiding architectuur. De huidige Academie van Bouwkunst viert 2006 haar 40de verjaardag. De TU Delft is dichtbij. In opstand tegen de kleinschaligheid zetten architecten zich in voor de organisatie van vakgenoten en debat in de architectuur. Er ontstaan het Rotterdamse Architectuurinstituut en diverse andere instituties, die het architectonische klimaat van Rotterdam door debatvoering en het toedienen van nieuwe impulsen stimuleren. Bekroond en gecompleteerd werd deze ontwikkeling met de vestiging van het NAI, het Berlage-instituut en het Stimuleringsfonds voor Architectuur. Op het particuliere vlak ontstaan internationaal opererende bureaus, die grote successen boeken en bepalend zijn voor de reputatie van de stad.

Voortgekomen uit het discussie over architectuur spelen instituties nu een belangrijke rol als aanjagers voor het debat. Door uitwisselingsprogramma's, lezingen, presentatie en andere activiteiten zorgen zij voor nieuwe invloeden van buitenaf. Tegelijk hebben zij hun aantrekkelijkheid voor bijvoorbeeld buitenlandse gastsprekers en studenten ook juist te danken aan hun programma. Nieuwe input en de communicatie erover zijn belangrijk voor vernieuwing. Innovatie op haar beurt voedt weer de discussie. De institutionele dichtheid (van officiële en inofficiële instituties) zorgt niet alleen voor inhoudelijke vernieuwing binnen de architectuurcluster, maar is, zoals later beschreven, ook bevorderlijk voor de binding van architecten aan de stad.

In het kader van grote concurrentie en gelijktijdige schaalvergroting van de actieradius lijken de naamsbekendheid van een bureau - maar ook van de afkomst uit Rotterdam - bij de opdrachtvergaring behulpzaam te worden.

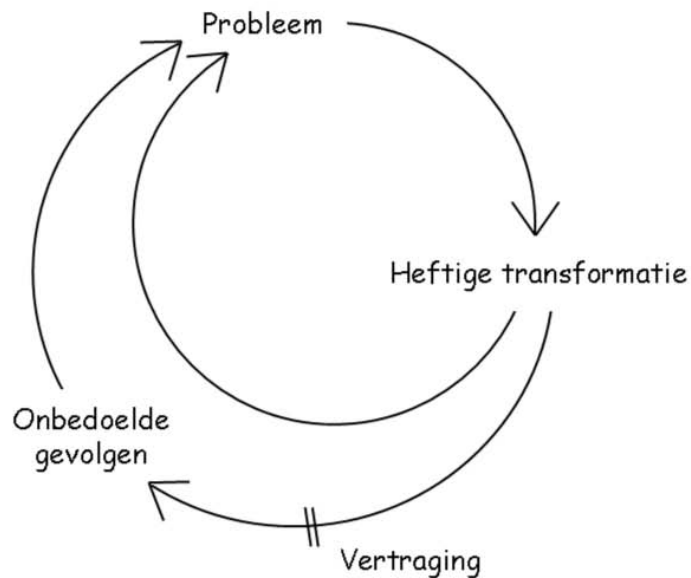
---

⁵²Zie historische context.

De eerste drie diagrammen beschrijven de fysieke kant, de vestiging van architecten:

Processen en gebeurtenissen

Dit diagram laat de samenhang zien tussen problemen en probleemoplossing in Rotterdam, die de basis lijken te vormen voor de constante "zelfuitvinding" van de stad en in de loop van de tijd geleid heeft tot vestiging van architecten in Rotterdam. De oplossing van problemen kent in Rotterdam soms een heftig verloop. Het niet begrijpen van het probleem in al zijn facetten en het fixeren op een oplossingsrichting leidt tot onverwachte effecten en onbedoelde gevolgen, die, vaak pas na verloop van tijd, nieuwe problemen tot gevolg hebben.

Toelichting:

Deze cyclus is primair gebaseerd op de sociaal-economische problematiek die te maken heeft met de bouw van de havens en de achterstandspositie van de stad. De transformatie van Rotterdam in een grote havenstad verbeterde de economische positie van de stad. Zij had echter ook onbedoelde effecten die nu nog van invloed zijn op de ruimtelijke vormgeving en het economische klimaat in de stad.

Rotterdam is, anders dan bijvoorbeeld de overige G4-steden, in redelijk korte tijd (minder dan 150 jaar) van een kleine gemeente uitgegroeid tot een omvangrijke stad, die door zijn haven een wereldwijde betekenis heeft verkregen. Deze groei heeft zich dan ook niet organisch voltrokken, maar ging gepaard met heftige golfbewegingen, waarbij steeds de verbetering van één aspect een beduidende rol heeft gespeeld. Met de bouw van de havens werd Rotterdam op maatschappelijk vlak overspoeld met arbeiders en op het ruimtelijke vlak met bouwkundige infrastructuur ten behoeve van de havenwerkzaamheden.

Al in de tijd voor het bombardement in de tweede wereldoorlog was Rotterdam druk doende om de stad aan te passen aan de door de transformatie geldende ruimtelijke eisen. Van de ruimtelijke mogelijkheden die door de kaalslag ontstonden werd vervolgens door bepaalde groepen gretig gebruik gemaakt. De wederopbouw stond dan ook vooral in het teken van het herstel van de havens als inkomstenbron en optimalisatie van de infrastructuur hiervoor. Er werd hierbij rekening gehouden met

zich aftekenende maatschappelijke veranderingen.⁵³

Door rationalisering in de havens kromp de werkgelegenheid stevig. De continue toestroom van vaak ongeschoolde mensen zorgde verder voor een eenzijdige bevolkingsopbouw. De stadsvernieuwing hielp bij de verbetering van de huisvesting voor de grote, niet zeer welvarende, bevolkingsgroepen. Rotterdam blijkt uit de gesprekken ook in deze tijd geen aantrekkelijke woonplaats voor "beter verdienenden" te zijn geweest. In de huidige tijd, waarin de kenniseconomie en het belang van hooggeschoolde werknemers voor steden de discussie beheersen worden er maatregelen genomen om deze trend te keren.⁵⁴

De groei van Rotterdam naar een volwaardige stad lijkt een constante verbeteringsslag achteraf, waarbij het zicht op de lange termijn ontbreekt. Anders dan organisch gegroeide steden is Rotterdam economisch nog steeds vooral eenzijdig georiënteerd en ook nu nog wordt in de economische discussie zwaar op de havens geleund. Verbetering van de integratie en sociale mobiliteit van het grote reservoir als kansloos aangeduide bevolking in de stad is een weerbarstig probleem en ook in haar strijd om kenniswerkers en hoogwaardige bedrijvigheid presteert Rotterdam nog steeds slecht. Het laatste is ook een probleem als het gaat om de realisatie van nieuwe bebouwing. Investerings in vastgoed zijn namelijk wel afhankelijk van de (voorspelde) vestiging van zowel bedrijven als particulieren.

Belangrijk in het kader van de vestiging van architecten in de stad is de toename van de lokale werkgelegenheid bij iedere transformatiegolf. Exponeren van dit diagram in het heden zou betekenen dat juist nu ingezet zou moeten worden in nieuwe innovatieve ontwikkelingen in de stad, die hun uitwerking kennen in de architectuur.

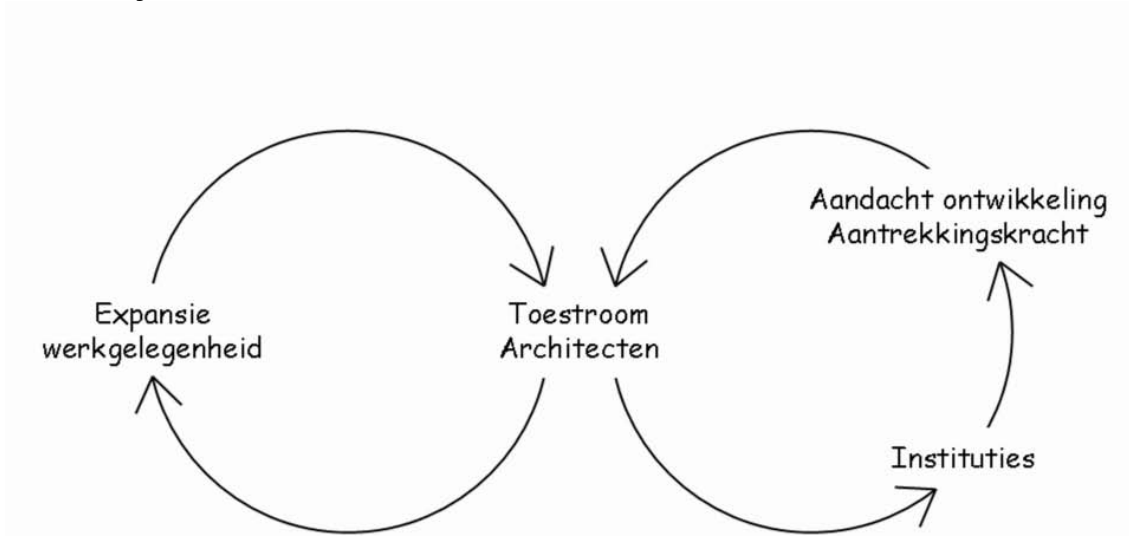
---

⁵³ Vanstiphout in zijn lezing 'Maak een stad'. Rotterdam en de architectuur van J.H. van den Broek, NAI, 04.06.2006

⁵⁴ Spreidingsbeleid, bouwen voor de economisch welvarende klasse, evenementen, beleid t.o.v. het aantrekken van internationale hoofdkantoren en de diversificatie van de economie... .

Expansie van de toestroom

Dit diagram beschrijft de context, waarin de vesting van architecten voornamelijk plaats vindt. Redenen voor de toestroom van architecten zijn de werkgelegenheid en de aantrekkelijkheid van instituties.

Toelichting:

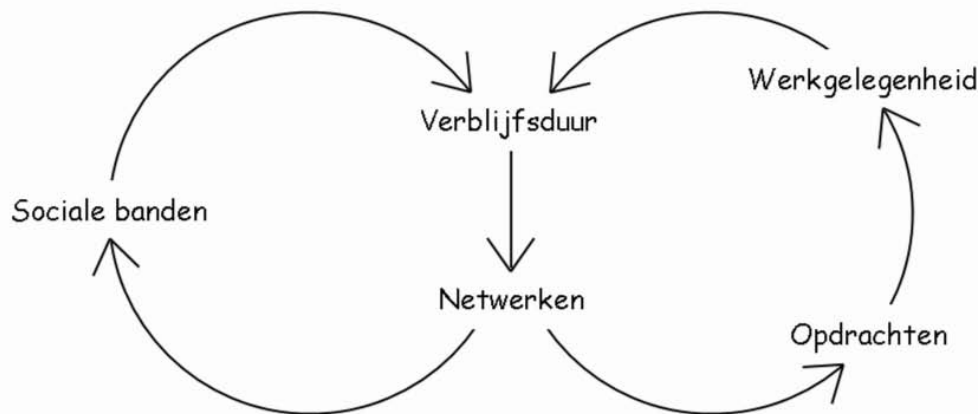
De hoofdzakelijke factoren in dit diagram zijn de clustering van werkgelegenheid en de institutionele clustering, die als katalysator voor vernieuwing dient. Zij zorgt voor aandacht van buiten de regio en aantrekkingskracht. Het belang van de institutionele dichtheid is vooral te zien in de strijd om de internationale concurrentiepositie als belangrijke architectuurcluster. Nu de concurrentie tussen architecten, die eerst vooral op lokaal of nationaal niveau bestond, door mondialisering steeds verder uitweidt wordt ook het opboksen tegen andere internationale architectuurclusters of, in de zin van Sassen, de specialisatie steeds belangrijker. Vooral de dubbele waarde van, voor jonge architecten aantrekkelijke, architectuurbureaus - als werkplek en leerschool - is hierbij van belang.

Remmende factoren in deze cirkels zijn de werkgelegenheid en de kwaliteit van de instituties, die amper direct door de overheid beïnvloedbaar zijn. Behulpzaam voor architecten in het kader van de opdrachtvergaring (en dus de werkgelegenheid) lijkt de positionering als Rotterdamse architect. Deze wederom is in grote mate afhankelijk van het succes van de architectengemeenschap. *In dit kader is het voor Rotterdam zeker zinvol om aandacht te besteden aan de vraag hoe het verblijf in de stad voor succesvolle bureaus, die in toenemende mate internationaal bouwen, aantrekkelijk kan blijven.*

De toestroom van jonge architecten is mede afhankelijk van praktische factoren. Toezicht op kosten van de woon- en werkruimten (broedplaatsen) maar ook de mogelijkheid buitenlandse talenten te kunnen aannemen komen hier naar voren.

Sociale factoren

Dit diagram laat de invloed van werkgelegenheid en sociale banden op de verblijfsduur in Rotterdam zien. Het verblijf in een stad, en dan voornamelijk het woonverblijf, is, door de vorming van netwerken, van belang voor het sociale klimaat en de sociale cohesie, die beiden een positieve effect op de aantrekkelijkheid van Rotterdam kunnen leveren. Netwerken, die betrekking hebben op werkrelaties, kunnen een rol spelen bij de opdrachtvergaring en hierdoor de werkgelegenheid bevorderen.

Toelichting:

Sociale banden komen in de interviews als invloedrijke factoren in de woonkeuze van architecten naar voren. Zij komen tot stand in verschillende netwerken, die men door bepaalde, vaak aan opleiding, vrije tijd of werk gerelateerde, activiteiten opbouwt. Omdat sociale binding onder andere te maken heeft met wederzijds vertrouwen speelt de verblijfsduur in een stad hierbij vaak een rol. Sociale banden kunnen ook een rol spelen in de keuze van de bedrijfsvestiging.

Netwerken helpen bij de vergaring van opdrachten en hebben hierdoor invloed op de werkgelegenheid. Aangezien werkgelegenheid een van de hoofdpunten was om voor Rotterdam te kiezen en invloed heeft op de verblijfsduur is het behoud hiervan belangrijk voor de gemeente.

De levenscyclus kan in dit kader wel een interessante aanzetpunt zijn voor het gemeentelijke beleid. Inachtneming van de (woon)mogelijkheden in het verloop van een leven en het aanbieden van voldoende ontmoetingsmogelijkheden voor de bevolking zijn hier essentiële onderwerpen.⁵⁵

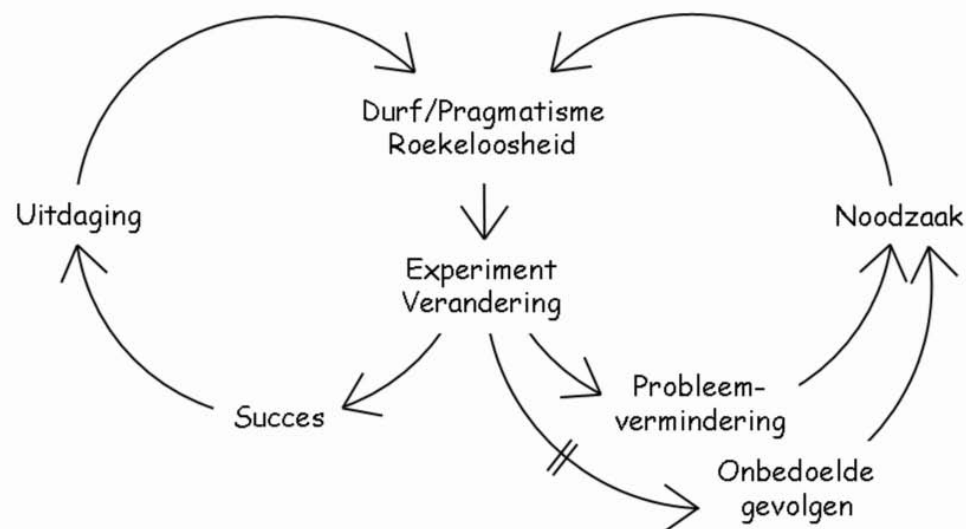
In het kader van internationale opdrachtvergaring en gezien het belang van internationale netwerken hierin is ook de tijdelijke verblijfsduur van (buitenlandse) architecten in Rotterdam belangrijk. Hierbij spelen juist de aantrekkingskracht van bureaus en het onderhouden van goede opleidingsinstituten een belangrijke rol.

⁵⁵Voor wat betreft de woonomgeving is gezien het grote verschil in inkomsten bij architecten aandacht nodig voor zowel het lage als het hoge segment van de markt.

De volgende diagrammen behandelen de inhoud van het werk en de reputatie:

Cultuur - dynamiek, durf en daadkracht

Dit diagram hangt sterk samen met het eerste diagram en laat twee kanten van de experimentele houding in Rotterdam zien. Aan een kant zal de roekeloosheid waarmee ingrepen worden uitgevoerd met vermindering van de noodzaak afnemen, aan de andere kant neemt door het succes ervan het gebruik van gedurfde oplossingen toe. De cirkels worden in evenwicht gehouden door patronen van waardering en verwachting aan een kant en door een kritischere houding bij hogere economische welstand aan de andere kant.

Toelichting:

De noodzaak tot transformatie, ingegeven door economische en sociale redenen, misschien ook het "Calimero-effect", leidde in Rotterdam vaak tot aan roekeloosheid grenzende durf en pragmatisme in de uitvoering van plannen.

Het succes en de erkenning, die door deze "experimentele" houding tot stand kwamen lijken niet alleen tot een vermindering van de bestreden problemen te leiden, maar ook tot de uitdaging deze weg verder te gaan of zelfs het voorafgaande succes te overtreffen.

Met vermindering van de noodzaak tot verandering neemt de zwaarte van andere aspecten en de betrekking ervan in de bestuurlijke afweging echter toe. Particuliere belangen krijgen ten opzichte van het algemeen belang in welvarende tijden bijvoorbeeld een hogere waardering dan tijdens een economisch dieptepunt.

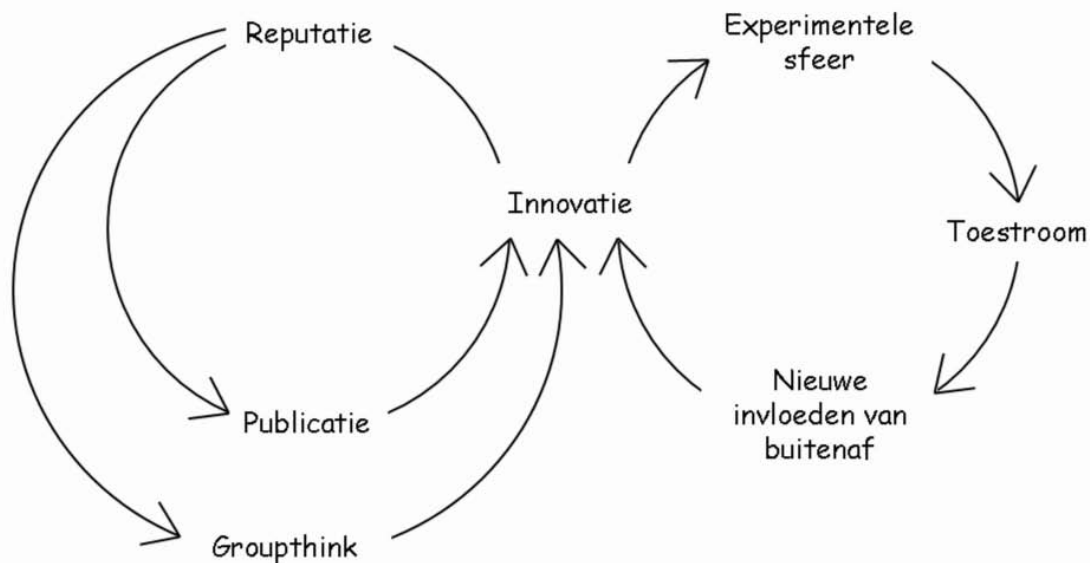
Durf en experiment hebben een belangrijke plaats in de Rotterdamse architectuur. Belangrijke elementen in deze ontwerphouding zijn de kans om te realiseren, maar ook de ruimte om fouten te maken⁵⁶. In de afgelopen jaren lijkt deze ruimte in Rotterdam verminderd. Vooral onder de vorige gemeenteraad werd vooral marktconform en veilig ontwikkeld.

⁵⁶ Stringente afrekening door vakgenoten en media kunnen zowel leiden tot uitdaging als resignatie.

Innovatie als motor

Innovatie in de zin van conceptueel en/of technisch vernieuwende, experimentele architectuur staat in het centrum van dit diagram. Het vormt de basis en de motor van het internationale Rotterdamse architectuursucces.

De rechter cirkel beschrijft de (positieve) ontwikkeling van nieuwe ideeën door middel van invloeden van buitenaf. De linker cirkel beschrijft de toenemende druk, die door publicatie van successen op de innovatie ligt.⁵⁷

Toelichting:

Innovatie komt tot stand in een experimentele sfeer, waarbij durf, openheid en de wil om kritiek te doorstaan een rol spelen. Het succes en de experimentele sfeer zorgen voor toestroom van gemotiveerde talenten, die wederom nieuwe invloeden van buitenaf meebrengen.

Bureaus kunnen bekendheid verwerven met hun ideeën, die publicatie naar zich toe trekken. Hier zitten echter ook haken aan.

Naast het feit dat door het niet meer voldoen aan verwachtingen (vooral bij opkomende concurrentie) de reputatie kan afnemen bestaat ook het gevaar van het ontstaan van groupthink als de toestroom naar deze bureaus groter wordt en cliques ontstaan. Groupthink is door zijn gesloten en bepalend karakter niet bevorderlijk voor een klimaat waarin innovatie plaats kan vinden.⁵⁸ Belangrijke elementen zijn dan vooral het instand houden van de openheid, het leren binnen de cluster, de

⁵⁷ De, in het hoofdstuk "Werk en Positionering" beschreven, architectuurstroming van Rotterdam heeft een rol in het kader van (inter)nationale profilering. Zij scheidt echter ook verwachtingen. De samenhang met het sterk conceptuele op analyse gebaseerde werk van bepaalde toonaangevende bureaus, het functionalisme en modernisme vormen echter niet alleen een sterk (referentie)kader van waaruit wordt gewerkt, maar ook een beperking. Het *leren* binnen de cluster, de inbreng van breedte en het onverwachte in het trade-mark en de vrijheid om zonder "gezichtsverlies" in te spelen op veranderde omstandigheden is belangrijk voor het voortbestaan binnen de internationale elite.

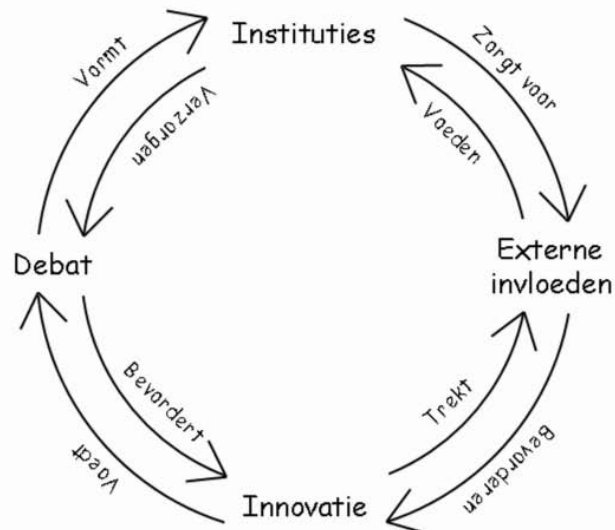
⁵⁸ Geleidelijke toestroom bevordert diversiteit en kan door middel van het interculturele contact ook helpen de kennis en openheid te vergroten. Open culturen ondersteunen, zie Florida, weer de toestroom. Als echter een bepaalde "basisgrootte" bereikt is, bevordert toestroom ook groepsvorming. Groepen zijn per definitie gesloten systemen. Zij kunnen wel openheid tegenover andere groepen tonen. Sterke groepsvorming maakt toestroom minder aantrekkelijk. Hoewel groepsvorming ook positieve eigenschappen heeft is in het kader van openheid en innovatie de stimulering van wederzijds begrip en bridging capital bijzonder belangrijk.

bevordering van gezaghebbend toezicht en kritiek van binnenuit en de integratie van het onverwachte in het referentiekader van waaruit wordt gewerkt. Juist hierin ligt een belangrijke taak voor de Rotterdamse instituties.

Katalysator: communicatie

Aansluitend aan het vorige diagram beschrijven deze twee cirkels het belang van het debat als aanjager van de vernieuwing. Het debat wordt zowel gevoed als aangezwengeld door transformaties, het wordt gefaciliteerd door instituties, die vaak zijn ontstaan uit gevoerde discussies.

Toelichting:

Het architectuurdebat heeft een centrale plaats in de verdere ontwikkeling van de Rotterdamse architectengemeenschap. Vooral in het kader van een "lerende gemeenschap" spelen discussie en debat een belangrijke rol.

Het architectuurdebat is een vorm van uitwisseling van kennis en van verwerking van nieuwe invloeden. Gezamenlijk met externe invloeden, innovatie en instituties staat het debat centraal in de ontwikkeling van de architectencluster in Rotterdam, en kan als "katalysator" van zijn ontwikkeling worden gezien.

De laatste systeemiagrammen combineren het denken en doen. Zij hebben te maken met het succes van Rotterdam als architectuurstad.

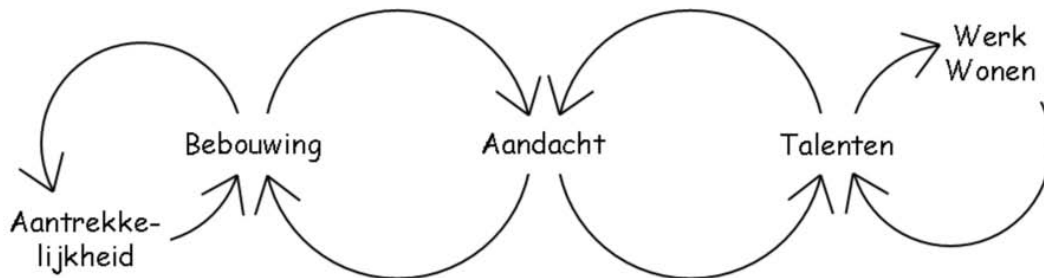
Versterking van de reputatie

Dit schema heeft betrekking op de basis van het succes, de aandacht, die Rotterdam verwerft op het gebied van de architectuur. De (media)aandacht⁵⁹ is de hoofdzakelijke reden voor de internationale bekendheid en reputatie van Rotterdam op het gebied van de architectuur.

Het eerste diagram laat twee versterkende terugkoppelingsprocessen zien, die gebaseerd zijn op de, door de respondenten als voorwaarde voor de reputatie aangegeven, factoren clustering van kennis, bouwactiviteiten in kwantitatieve zin en de kwaliteit van de (hoog)bouw. Deze factoren zijn samengevat in twee pijlers:

- een kenniseconomische: de clustering van toonaangevende architecten in Rotterdam⁶⁰ en
- een ruimtelijke: de realisatie van bijzondere bebouwing.

De versterkende processen worden afgeremd door balansprocessen, die samenhangen met de (economische) aantrekkelijkheid van Rotterdam en de mogelijkheden tot facilitering van nieuwe talenten in de stad als het gaat om werkgelegenheid en wonen.

Toelichting:

De beide pijlers dienen verschillende aspecten van de reputatie, maar beïnvloeden elkaar ook.

De clustering van architecten is belangrijk in het kader van de kenniseconomie. Bovendien levert zij een meerwaarde aan het leefklimaat van de stad.

Bouwactiviteiten en de realisatie van hoogwaardige architectuur zijn aansprekend voor de cluster en worden inmiddels door de gemeente ook gepromoot als toeristische attractie. Vooral met het oog op de verder onvoldoende economische diversiteit van de stad zijn beide pijlers belangrijk.

Centraal staat de (media-)aandacht, die door beiden naar Rotterdam wordt

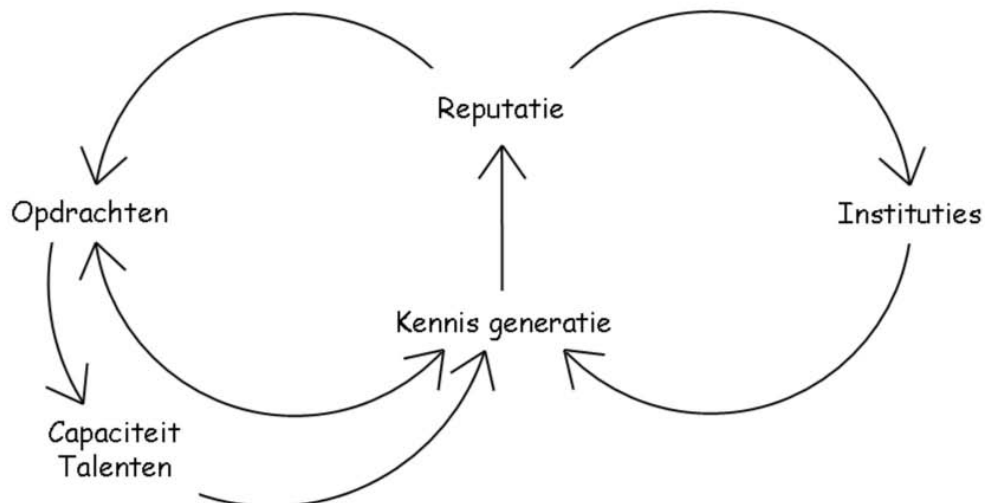
⁵⁹ Door vaktijdschriften en overige media

⁶⁰ Gezien het feit dat alleen frequente realisatie van hoogwaardige hoogbouw nog geen architectuurstad uit een stad maakt - dan zou bijvoorbeeld ook Frankfurt als dusdanig kunnen gelden - is deze poot de meest belangrijke voor de reputatie van Rotterdam.

getrokken. Zij speelt een grote rol in de vorming van de publieke en vakgerichte meningsvorming over de stad.

Vooraf het verlies van unieke talenten en dan met name het vertrek, respectievelijk de afname van het succes, van belangrijke spelers uit de architectengemeenschap, kan leiden tot een ernstige verstoring van de versterkende cirkel. Ook bij onvoldoende aandacht aan kwalitatief hoogstaande bebouwing en de afname van bouwactiviteiten zal de aandacht voor Rotterdam verzwakken en de reputatie afnemen. Onderhoud is dus belangrijk en kan door de gemeente op verschillende punten worden gepleegd:

Het vinden en behouden van talenten is in grote mate afhankelijk van zelforganisatie vanuit de cluster. Ook de, voor de duurzaamheid van de cluster bevorderlijke, verbreding van de arena van architecten, die er internationaal toe doen, is voornamelijk afhankelijk van zelfsturing. Opleiding van architecten, promotie van innovatieve architectuur via verschillende kanalen en zorg voor adequate woon- en werkgebieden kan echter als taak van de overheid worden gezien.

Kijkend naar de versterking van de architectengemeenschap zijn het genereren van kennis en vernieuwing de belangrijkste factoren voor het behoud van de reputatie. Hierbij spelen zowel opdrachten als instituten een grote rol. Beiden zorgen voor uitwisseling van kennis (-dragers).

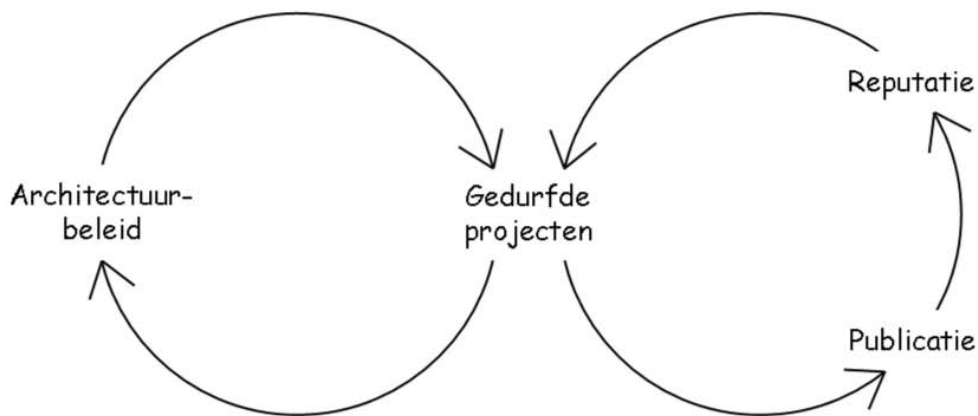
Het aannemen van nieuwe, vaak tijdelijke (buitenlandse) werknemers en het sluiten van onorthodoxe coalities (bijvoorbeeld met andere vakgebieden) zijn mogelijkheden, die tot vernieuwing kunnen leiden en vaak door de bureaus zelf worden geïnitieerd ⁶¹. Facilitering van netwerkvorming, debat, informatieoverdracht, communicatie en kritiek, als ook het aanboren van bronnen voor het verkrijgen van nieuwe invloeden van buitenaf zijn functies die in grote mate door instituten worden vormgegeven.

Remmende factoren in dit diagram zijn de beperktheid van opdrachten, de (beschikbare) capaciteit van de architecten en de kwaliteit van de instituten. Vooral de laatste twee punten hangen onder andere samen met kennis en kunnen vanuit de

⁶¹ Kritiek op hun werk en het werk aan vernieuwende opdrachten, die vaak vakkennis uit andere (technische) gebieden vereisen vormen naar eigen zeggen inspiratiebronnen voor een groot aantal architecten.

overheid door adequaat onderwijs- en cultuurbeleid worden ondersteund.

Het belang van de bebouwing voor de reputatie van Rotterdam kent verschillende kanten: publicatie in vakbladen vormt de mening van het vakpubliek, vermarkten van de moderne architectuur in het kader van recreatiebeleid kan toeristen aantrekken, interessante bebouwingmogelijkheden kunnen aantrekkelijk zijn voor bedrijven en ten slotte kan aantrekkelijke bebouwing met een bijbehorende woonomgeving in staat zijn om nieuwe bewoners aantrekken.

De bebouwing is een punt waarbij door enkele respondenten wordt getwijfeld aan de reputatie van Rotterdam als "de" architectuurstad van Nederland. Remmende factor op dit gebied is onder andere de economische situatie van Rotterdam, die ervoor zorgt dat door (inter)nationale bedrijven weinig in de stad wordt geïnvesteerd. Maar ook het architectuurbeleid is in deze van belang. Door diverse architecten wordt aangegeven dat andere steden zich intensiever bezig houden met architectuurbeleid en zich kennelijk ook bewuster zijn van de waarde ervan voor hun stad. Vooral als het gaat om betekenisvolle gebouwen of unieke plekken worden dan hoge eisen gesteld aan de te realiseren bebouwing.

Passend bij de globaliseringstrend zoeken ook architecten hun uitdaging onder andere in sterk transformerende gebieden in het buitenland. Kijkend naar de versterking van de reputatie is realisatie van spraakmakende projecten, waar dan ook, belangrijk. Uiten afstel van bouwactiviteiten betekent dan altijd een vermindering van publicaties en inboeten aan erkenning.⁶² Voor wat betreft de publicatie bestaat er onderscheid in de gerichtheid van de erkenning. Publicaties over buitenlandse projecten hebben hun weerklink op de reputatie van de architect en publicaties over Rotterdamse projecten vooral op de reputatie van de stad.

Een combinatie van beide, namelijk de realisatie van innovatieve bebouwing op eigen terrein, die juist door de openheid van Rotterdam voor dit soort ontwikkelingen mogelijk zou moeten zijn, kan een sterke impuls opleveren.

⁶² In dit kader is bijvoorbeeld het uitstel van de bebouwing rond het Centraal Station uiterst ongelukkig.

5. Rotterdam in de theorie

Na de presentatie van de empirische uitkomsten volgt in dit hoofdstuk de vergelijking ervan met de theorie.

Overeenkomend met Sassen stelt Florida dat clustering van hooggeschoolde mensen plaats vindt in bepaalde steden. Waar Sassen echter uitgaat van een clustering door internationale netwerken en de wederzijdse economische afhankelijkheid van bedrijven en pas vervolgens de bezetting hiervan door werknemers, ligt de prioriteit bij Florida in de aantrekkelijkheid van de leefomgeving voor mobiele werknemers. Hij veronderstelt dat bedrijven de werknemers zullen volgen. Daarom stelt hij in zijn theorie de specifieke eigenschappen van een stad en het leefklimaat op de voorgrond.

Bij het vergelijken van de empirische gegevens met de theorieën van Florida, Sassen en Jacobs valt op dat deze op veel punten toepasbaar zijn op de situatie in Rotterdam.

Dynamiek, tolerantie en openheid, de aanwezigheid van opleidingsinstituten en cumulatie van talent zijn kenmerken, die Florida als premisse ziet voor een creatieve stad en die ook door de respondenten zijn aangedragen als factoren die een rol spelen voor de vestiging of het verblijf in Rotterdam. Ook de kosmopolitische verschijning, diversiteit en authenticiteit zijn in Rotterdam voor handen en worden door de architecten zeer gewaardeerd. Desondanks zijn er in diverse aspecten ook verschillen vast te stellen.

Kijkend naar de empirische gegevens zijn de redenen om voor Rotterdam te kiezen divers. Emotionele binding, praktische factoren, toevalligheden maar ook specifieke keuzen wisselen elkaar af. Belangrijk is echter dat alle redeneringen een gemeenschappelijke noemer hebben. De aanwezige werkgelegenheid speelt meestal de hoofdrol. Het leef-, maar vooral werkklimaat heeft wel een belangrijke taak in het *verblijf* van de architecten in Rotterdam, maar draagt (tot nu toe) niet bij aan de primaire vestigingsbeslissing. Anders dan door Florida gesuggereerd is de vestiging van architecten juist wel direct gekoppeld aan de aanwezige werkgelegenheid⁶³ en is de (woon-)locatiekeuze hiervan afhankelijk.

In dit punt is ook de rol, die het leermeesterschap speelt in de carrière van sommige architecten, opvallend. Mogelijkerwijs is het vestigingspatroon van leden van diverse creatieve "branches" verschillend en wijkt de architectuur hierin af van de door Florida hoofdzakelijk onderzochte computersector.

Dit gegeven neemt niet weg dat het leefklimaat een grote rol speelt voor het verblijf. Het leefklimaat in Rotterdam wordt door de daar wonende architecten zeer gewaardeerd. Omdat deze intensiever deelnemen aan het plaatselijke leven dan forensen is dit feit belangrijk voor de beoordeling ervan. Dit geldt des te meer, omdat Rotterdam al generaties lang met een slechte reputatie als woonstad te kampen heeft.

Vergelijkt men het door Richard Florida gehanteerde schaalniveau met de reisafstand die door de bevroegde forensen wordt afgelegd, dan is hier, op internationale schaal gezien, eigenlijk sprake van een lokale woonwerk afstand. Door de geringe afstanden tussen Nederlandse gemeenten is het eenvoudig mogelijk zich "elders" te vestigen. Bovendien wordt de regio Rotterdam (van Hoek van Holland over Delft, Gouda en via het "Groene Hart" tot aan de Hoeksche Waard en Voorne-Putten) gekenmerkt door

---

⁶³Florida noemt de aanwezigheid van *thick labor markets* wel als een belangrijk punt voor creatieve steden, aan het ontstaan hiervan schenkt hij echter geen aandacht.

verschillende "*quality of place*" opties voor mensen in verschillende levensfasen en biedt zodoende voldoende werk-, maar vooral ook woonruimte voor de ondervraagde forensen. Problematisch voor (de financiële armslag van) Rotterdam met betrekking tot dit punt is wel dat deze regio geen bestuurlijke eenheid vormt en er geen centrale beleidsvorming of sturing hierin mogelijk is.

Naast het leefklimaat is door verschillende architecten gewezen op het belang van de sociale bindingen in hun verblijfplaats. Het min of meer toevallige verloop van de levenscyclus en de fasen waarin men zich bevindt heeft een grote invloed op de vestigingsbeslissingen die op bepaalde tijdstippen worden genomen. Hoewel Florida wijst op het belang van de hiervoor vereiste diversiteit in woongebieden besteedt hij in zijn theorie weinig aandacht aan het concept "levensloop", de betekenis hiervan en de hieraan gekoppelde gevolgen. Ook stelt hij de loose ties en het bridging capital als belangrijke elementen van een creatieve stad op de voorgrond. Hoewel deze in Rotterdam tot uitdrukking komen in een grote openheid en hoog tolerantiegraad spelen bij de vestigingsbeslissingen juist de dense ties in vorm van vrienden en familierelaties een rol. Dit punt strookt weer eerder met Jacobs, die juist de wisselwerking tussen deze twee bindingsvormen als belangrijk ziet.

Binding en directe contacten spelen ook een grote rol in de bedrijfsvestiging en hebben naast de onderlinge uitwisseling van informatie, opdrachten en andere praktische zaken ook veel te maken met persoonlijke invloeden, zoals contacten, relaties, sympathieën en antipathieën. In de gebruikte theorieën wordt wel aandacht geschonken aan het praktische nut van deze face-to-face contacten en hun uitwerking op de clustering, maar er wordt weinig verteld over het relationele aspect.

De diversiteit van de bevolking en de aanwezigheid van goedkope broedplaatsen speelt, in aansluiting op Jacobs, een rol voor het creatieve klimaat in de stad. Een belangrijk verschil bestaat echter in de breedte van de door haar aangedragen diversiteit. Anders dan door Jacobs bedoeld zijn zowel de economische oriëntatie van Rotterdam als de demografische opbouw ervan niet werkelijk als multidimensionaal te betitelen. De relatieve eenzijdigheid vormt momenteel een struikelblok in de ontwikkeling van Rotterdam en herbergt het gevaar van afhankelijkheid van specifieke economische sectoren. Of dit ook geldt voor de "creatieve" oriëntatie van de stad zou verder moeten worden onderzocht.

De aanwezigheid van een omvangrijke actieve architectengemeenschap is van grote betekenis voor Rotterdam. In aansluiting bij de clustertheorie van Sassen kan worden vastgesteld dat de agglomeratie van de architecten ondersteund wordt door de vestiging van gespecialiseerde "toeleveranciers" (modelbouwers, bouwkundige, computeranimatie, grafische en reprografische techniek...) en bedrijven uit aanverwante sectoren (stedenbouwers, landschapsarchitecten, designers...) die veelal met architecten samenwerken. Deze agglomeratiedynamiek zorgt niet alleen voor 'thick labor markets', maar ook voor de toegenomen aantrekkingskracht van Rotterdam voor architectuurbureaus.

Ondanks het feit dat de regionale economie voor sommige architecten nog een rol speelt zijn ook in deze sector de globaliseringstendensen sterk en zijn architecten afhankelijk van opdrachten elders in het binnen- en buitenland. Dispersie van hun activiteiten door de opening van vestigingen in het buitenland en overwegingen van architecten om Rotterdam ten gunste van andere vestigingsplaatsen te verlaten zijn consequenties hiervan. Omdat deze opties juist voor de internationaal meest succesvolle bureaus interessant zijn, vormt dit een risico voor de positie van

Rotterdam. Een andere interessante ontwikkeling in dit kader is de bewuste opbouw van internationale netwerken door de architecten zelf.⁶⁴

Bij Sassen komt ook het concept internationale concurrentie om de hoek kijken. Rotterdam is een internationaal belangrijke architectuurcluster en zal moeten opboksen tegen andere succesvolle clusters. In het kader van "Global Cities" constateert Sassen dat deze steden vooral aanvullend aan elkaar en niet direct concurrerend werken. Gekoppeld hieraan zou dus internationale specialisatie een gevolg zijn. Gezien het belang van de positionering en het beschreven "referentiekader" van Rotterdamse architecten zou dit een voor de Rotterdamse architectengemeenschap toepasbaar concept kunnen zijn. Een vraag die dan rijst is of de architectengemeenschap in Rotterdam sterk genoeg is om zichzelf en zijn trademark telkens voldoende te vernieuwen om de internationale concurrentie voor te blijven. Hoewel deze vraag door enkele van de respondenten positief wordt beantwoord, waren er ook kritischere geluiden te horen. De, voor wat vooral de internationale reputatie betreft, momenteel nog sterke afhankelijkheid van enkele bureaus maakt de clustering zeer kwetsbaar. Deze bureaus, die door hun internationale oriëntatie eerder dan andere architecten geneigd zijn tot (gedeeltelijke) verplaatsing van hun werkzaamheden naar elders, dragen in sterke mate bij aan de aandacht voor en aantrekkelijkheid van Rotterdam. Ondanks het feit dat de clustering van architecten vooral op basis van zelfsturing tot stand is gekomen wordt in dit punt het belang van het onderhoud ervan door de gemeente duidelijk. Het verzekeren van de duurzaamheid zou dan ook een van de aandachtspunten voor beleid kunnen zijn.

In en om Rotterdam bevinden zich belangrijke (opleiding)instituten, een feit dat overeenkomt met het belang dat Florida toeschrijft aan universiteiten die, door opleiding en uitwisseling, de architectengemeenschap met een groot reservoir aan goed opgeleide werknemers verzorgen. Vooral bedrijven die veel met studenten en jonge architecten werken zijn hierbij aangewezen op goede opleidingsinstituten in de buurt. Juist aansluitend aan het concept "sociale binding" zou hier naar aanzetpunten gezocht kunnen worden voor de boven genoemde duurzaamheid.

Een interessante indruk die ik kreeg bij een chronologische vergelijking van de antwoorden is, dat de specifieke eigenschappen van de stad sinds de jaren '90 een toenemende rol lijken te spelen.

Dit zou in overeenstemming zijn met zowel de grotere maatschappelijke keuzevrijheid, de toegenomen mobiliteit als met de ontwikkeling van (de leefomgeving en de institutionele mogelijkheden van) Rotterdam. Om deze indruk als tendens in richting van de theorie van Florida te kunnen beschrijven zou echter een ruimere statistische onderbouwing plaats moeten vinden.

Afsluitend wil ik nog een punt behandelen, dat onderbelicht is gebleven en ook niet direct uit de onderzoeksresultaten naar voren komt, de beleidsvoering op het vlak van de creatieve klasse.

Florida pleit in zijn theorie voor het aanspreken van de creativiteit van de gehele bevolking. Succesvolle steden zullen, volgens hem, die steden zijn, die erin slagen om op de juiste wijze gebruik te maken van de aanwezige creativiteit. Ook door andere theoretici wordt dit onderkend. De journalist Olof Koekebakker bijvoorbeeld stelt,

---

⁶⁴Begeleidend wil ik hierbij de opmerking plaatsen dat de architectuursector natuurlijk niet de globale economische betekenis heeft van de door Sassen onderzochte zakelijke financiële dienstverlening, waarvan de clustering, zoals ook door haar aangegeven, in Amsterdam is gezeteld, maar in de zin van Sassen wel, zoals de haven trouwens ook, internationale oriëntatie en transnationale netwerken levert.

aansluitend aan het werk van Charles Landry, de creatieve beleidsvorming op zich in de voorgrond. Deze voorstellen worden door Rotterdam niet alleen in zijn beleidsprogramma's niet onderkend, zij blijkt ook, luisterend naar de opmerkingen in mijn gesprekken, in de praktijk niet te worden nagestreefd. De door TNO en het OTB aangedragen adviezen voor het gemeentebestuur, maar ook de gemeentelijke beleidsvoornemens op het vlak van de creatieve stad zijn, gezien de breedte van de door Florida opgestelde theorie, zeer beperkt en lijken eerder op een statische toepassing van de verschillende door Florida aangedragen factoren, dan de reflectie over nieuwe vormen van de aanpak van stedelijke opgaven.

Gezien het feit dat veel van de problemen in Rotterdam op het economische, sociale en ruimtelijke vlak liggen zou het een voor de hand liggende eerste stap voor Rotterdam zijn om een hechtere relatie te ontwikkelen met de aanwezige professionals - en hierbij denk ik aan de in Rotterdam aanwezige architecten en universitaire wetenschappers - die juist op deze terreinen werken.

6. Beleidsaanbevelingen

Zowel de systeemdiagrammen als de theoretische vergelijking leveren interessante aanknopingspunten voor beleid. Inleidend wil ik eerst de hoofdpunten herhalen, die de vestiging van architecten in Rotterdam bevorderen en die de voornamelijke aanzet voor beleid kunnen vormen. Vervolgens wil ik de beleidsaanbevelingen aan hand van twee concepten presenteren.

De vestiging van architecten in Rotterdam is padafhankelijk en heeft te maken met een samenspel van factoren, die genoemd en beschreven zijn in de vorige hoofdstukken. Cruciaal in dit samenspel is primair de aanwezige werkgelegenheid. In het belang hiervan zijn twee aspecten te onderscheiden:

- de kwantiteit - het aantal banen speelde historisch een doorslaggevende rol en draagt ook nu nog voor een groot deel bij aan de vestiging van architecten in de stad en
- de kwaliteit - de aanwezigheid van bepaalde bureaus, het specifieke architectuurklimaat en de hieruit voortkomende positionering die vooral voor jongere architecten een beduidende rol spelen, maar ook voor "oudere" bureaus een redenvormen om in de stad te blijven.

Het kwalitatieve aspect heeft invloed op de aantrekkelijkheid van Rotterdam voor buitenlanders en voor de reputatie die Rotterdam in het buitenland geniet.

Door de aanwezigheid van bekende bureaus en het aanbod van een institutionele omgeving⁶⁵ die een hoogwaardig architectuurdebat mogelijk maakt, worden niet alleen nieuwe invloeden en hoog gemotiveerd "jong bloed" naar de stad getrokken, maar blijft ook het verblijf in de stad voor zittende architecten boeiend.

Belangrijk in de beleidsvorming van de Gemeente Rotterdam is daarom, naast het waarborgen van een stedelijke omgeving en de voorwaarden waarin een creatief milieu kan gedijen, het onderhoud van deze twee facetten.

De reputatie van Rotterdam als architectuurcluster lijkt (nog) in grote mate afhankelijk te zijn van het succes van bepaalde actoren, die voor sterke in- en output van mensen en ideeën zorgen. Het zijn vooral de internationaal bekende, experimenteel werkende bureaus, waar jonge architecten op af lijken te komen. Dat het hierbij gaat om een vrij beperkte arena is voor de duurzaamheid van de clustering enigszins bedreigend. Vooral het feit dat twee van de belangrijkste "magneten" erover denken de stad te verlaten is van betekenis. Behoud van deze bureaus is dan ook een belangrijk punt van aandacht.

Maar ook de verbreding van de arena kan zorgen voor een grotere stabiliteit van de cluster. Hiervoor zijn realiseringkansen voor jonge bureaus essentieel, die architecten de mogelijkheid bieden ervaring en ook bekendheid op te bouwen.

Internationalisering

Een grote rol in het succes en bestaan van de architecten speelt de toenemende schaalvergroting van hun actieradius. Architecten zijn geen lokale middenstand meer, de meeste architecten bouwen op nationaal niveau, enkele ook internationaal. De

⁶⁵Hierbij niet te vergeten de internationale uitwisselingsprogramma's tussen universiteiten.

publicatie van hun werk en de communicatie hierover vormen de basis voor de aandacht die zij krijgen en ook voor hun reputatie. Deze reputatie straalt ook af op Rotterdam. Zij trekt massaal aankomende architecten en bevordert netwerkvorming op bovenlokaal niveau. De clustering in Rotterdam heeft geleid tot een internationale bekendheid. Onderhoud hiervan vooral met oog op internationale concurrentie is nodig om de duurzaamheid te verzekeren.

Goede opleidingsmogelijkheden trekken jonge talenten naar de stad. Door een hoge kwaliteit en goede reputatie zijn opleidingsinstituten niet alleen in staat op nationaal niveau studenten aan te trekken, maar spelen zij ook internationaal een rol. In het kader van internationalisering is dit punt zeer van belang.

In verband met kennisvergroting en aantrekkelijkheid speelt ook de bevordering van openheid, innovatie en experiment een grote rol.

Voor de beleidsvorming zou ik hierbij denken in de richting van urban governance, waarbij de nadruk ligt op een samenspel tussen:

Communicatief beleid

- Experiment en innovatie zijn belangrijk voor de internationale concurrentiepositie en voor het succes van de architectuurcluster in Rotterdam. De verduidelijking van het (economische) belang van durf en experiment en de waarde van nieuwe innovatieve ontwikkelingen in de stad is zou dan ook een punt van aandacht voor zowel de diverse architectuurgerelateerde instituties als de verschillende gemeentelijke diensten en organen, die zich met architectuur en economie bezig houden, kunnen zijn.
- Media spelen een grote rol in de communicatie over Rotterdam. Rotterdam komt vaak negatief in beeld. Of dit voornamelijk te danken is aan de complexe problematiek van de stad, of de sterke binding van de momenteel invloedrijkste vorm van media, de visuele media, met de regio Amsterdam is soms wel de vraag.⁶⁶ Met betrekking tot de architectuurvakbladen ligt dit beeld dan ook anders. Hier ligt de, vooral positieve, nadruk op Rotterdamse Architecten. Media-aandacht is steeds gefocust op bepaalde onderwerpen. De nadruk en de manier van berichtgeving speelt een grote rol in de meningsvorming van de lezers, kijkers en toehoorders. Verandering in de oriëntatie en blikrichting van de media met betrekking tot Rotterdam zou de reputatie van de stad goed doen. Een actief mediabeleid waardoor aandacht wordt getrokken op haar sterke punten zou hiervoor noodzakelijk zijn.

Netwerkvorming- en sturing

- In het kader van de bevordering van experiment, verbreding van de architectenarena en versterking van de regionale economie is de stimulering van coalities en samenwerking tussen architecten en het overige Rotterdamse bedrijfsleven een van de mogelijkheden. Samenwerking tussen deze twee groepen kan een rol spelen als het gaat om opdrachtgeverschap, maar ook als het gaat om het aanbod en de thematische inhoud van foci voor kennisuitwisseling, -ontwikkeling en netwerkvorming.

Interactieve beleidsvorming

- Van groot belang is ook voor architecten de algemene verbetering van de economische situatie van Rotterdam. Architecten vormen voor wat betreft het

---

⁶⁶Zie hiervoor W.J. Meester, Subjectieve waardering van vestigingsplaatsen door ondernemers. Utrecht/Groningen: KNAG/FRW

inkomen van de stad geen groep van grote betekenis, maar ze zijn wel belangrijk voor de internationale reputatie van Rotterdam. Vertegenwoordiging van architecten als een van de meest belangrijke beroepsgroepen in Rotterdam in de EDBR en betrekking ervan bij ideevorming betreffende economisch beleid zou een logische stap zijn.

- Een adequaat (hoog-)bouw- en architectuurbeleid is iets, wat ten tijde van economische stagnatie vaak wordt vergeten. Het is een beleidsveld wat niet alleen bepalend is voor de leefomgeving in een stad, maar ook voor aandacht en aantrekkelijkheid kan zorgen. Consultatie door de overheid en (multilaterale) samenwerking tussen de zittende architecten en beleidsmakers betreffende dit onderwerp kan voor nieuw elan zorgen.

Incentive sturing

- Om jonge architecten en experimentele architectuur bewust te stimuleren is de directe opdrachtenverstrekking door de gemeente denkbaar. Overheidsopdrachten, die buiten het veld van de Europese Aanbesteding vallen⁶⁷ en de mogelijkheid om op eigen grondgebied experimenteel te bouwen zijn mogelijkheden om (jonge) Rotterdamse architecten te promoten en de aandacht op Rotterdam te richten.
- Prijsuitreikingen door de gemeente, al dan niet in samenwerking met het bedrijfsleven, kunnen hetzelfde doel dienen.
- Gezien het grote belang van de aanwezigheid van goede opleidingsinstituten en een aantrekkelijk architectonisch klimaat is dient de subsidiëring en facilitering van kwalitatief hoogwaardige instituties en foci voor kennisontwikkeling, kennisuitwisseling en netwerkvorming een van de speerpunten van beleid te zijn.

Verbondenheid

Hoewel betrokkenheid en sociale binding geen meetbare indicatoren zijn, zouden zij, gezien het belang ervan voor het verblijf in Rotterdam, wel een outcome van de sturing moeten zijn.

Werkgelegenheid is de eerste premisse, die belangrijk is bij de vestiging van architecten in Rotterdam, maar de sociale binding is daarna van groot belang in de vestigingskeuze. Juist als het gaat om het vasthouden van bevolkingsgroepen zou het zinvol zijn om in de beleidsvorming aandacht aan de levenscyclus te besteden. Hierbij vormen opleiding- en ontmoetingspunten, woonmogelijkheden en bedrijfshuisvesting belangrijke aanknopingspunten voor beleid.

Opleiding

Opleiding in of nabij Rotterdam, ontmoetingsplekken, de mogelijkheid om stage te lopen in goede bureaus en vervolgens de eerste baan in de stad bieden mogelijkheden om een sociaal netwerk op te bouwen. De kwaliteit van de opleidingsinstituten en de aantrekkelijkheid van werkgevers zijn belangrijke factoren als het gaat om de primaire beslissing naar Rotterdam te komen.

---

⁶⁷Voor verschillende soorten opdrachten gelden diverse drempelbedragen. Voor werken (bijvoorbeeld het bouwen van een kantoor) ligt de drempel in veel gevallen bij 5 miljoen Euro.

Wonen

In de Regio Rotterdam bestaat op zich weinig gebrek aan geschikte woonplaatsen voor mensen in verschillende levensfasen. Maar gezien de bijdrage van bewoners aan het sociale klimaat in de stad zelf zou het zinvol zijn om het binnenstedelijk wonen, dat in Rotterdam al generaties lang te kampen heeft met een slecht imago, aantrekkelijker te maken. Gezien de grote groep in de stad aanwezige creatieve en ideerijke professionals, die juist gespecialiseerd zijn op dit vlak is het jammer, dat er, voor wat betreft dit probleem, weinig interactie tussen de beroepsgroep en de gemeente lijkt te zijn.

Bedrijfshuisvesting

Jonge architecten zijn ook afhankelijk van praktische factoren. Toezicht op kosten van de bureauruimten (broedplaatsen) is een ervan. Rotterdam heeft nog een groot contingent aan "broedplaatsen" die belangrijk zijn voor de vestiging van vernieuwende bedrijven in de experimentele opstartfase. Deze gebouwen kunnen, bij adequaat beleid, dan ook van onschatbare waarde zijn voor de stad in de expansie van haar, nu nog redelijk eenzijdige, economische activiteiten. Daarom is het voor Rotterdam, naast het gebrek aan "goede woonomgevingen", met het zicht op de grote verschillen in inkomsten bij startende en gearriveerde architecten, vooral zaak om betaalbare gebouwen op aantrekkelijke plekken te hebben en te behouden.

Het Verblijf

Binding met de stad is ook in een later stadium nog belangrijk. Zittende architecten, die voor de keuze staan de stad te verlaten, zullen deze stap bij een sterke binding niet zo snel overwegen. Door veel architecten is aangegeven dat er te weinig mogelijkheid bestaat voor Rotterdamse architecten om in de stad te bouwen ook is de wens geuit om meer inspraak te hebben in het gemeentelijke beleid. Zoals eerder aangegeven is de betrokkenheid van de architecten bij de stad over het algemeen groot, maar is er, in verband met de geringe aandacht door de gemeente hiervoor, ook teleurstelling te bespeuren. De directe betrokkenheid bij ontwikkelingen in de stad lijken dus bij uitstek een punt te vormen wat binding creëert, vooral ook bij zittende architectuurbureaus. Bij de gemeente ligt de taak om hierover te reflecteren.

10. Samenvatting

Met het openen van de wereldmarkt spelen steden een belangrijkere rol dan de staten waarin zij zich bevinden. Zij worden voor wat betreft hun functie als werkplekken echter ook steeds afhankelijker van internationaal opererende bedrijven. Dit gegeven is des te belangrijker omdat door de huidige technologische middelen niet alleen de secundaire sector, maar ook een groot deel van de tertiaire sector gemakkelijk "uit" kan verhuizen. Aan de andere kant worden bedrijven door de toename van de betekenis van kennis en creativiteit in het productieproces steeds afhankelijker van hun werknemers en verhuizen hun vestigingen dan ook naar die plekken die pools van getalenteerde, hooggeschoolde en creatieve werknemers kunnen bieden. De aantrekkelijkheid van deze plekken voor werknemers is vooral afhankelijk van de openheid en diversiteit van bevolking en de mogelijkheden om zijn persoonlijk creatief potentieel hier verder te ontwikkelen. Leef- en woonomgeving en de aanwezigheid van voldoende werkplekken worden belangrijke factoren voor de stedelijke ontwikkeling.

Door onder andere de hierboven beschreven ontwikkelingen kennen maatschappelijke vraagstukken een steeds verder toenemende complexiteit. Tegenover de vroegere maakbaarheidsgedachte met de overheid als centrale actor staan nu verschillende theorieën die zich bezig houden met de mogelijkheid in de complexe netwerkachtig vervlochten arena's sturing aan te brengen. Toename van complexiteit leidde ook tot aanpassing van het sturingsinstrumentarium en de zoektocht naar mogelijkheden om doelbewuste veranderingen tot stand te brengen.

De toename van internationale concurrentie dwingt steden ertoe steeds intensiever bezig te zijn om werkplaatsen te zekeren, successen te creëren en bekendheid te verkrijgen. Dit geldt ook voor Rotterdam, dat op het gebied van de architectuur inmiddels een internationale faam heeft verworven. Vanwege het belang van dit succes voor de stad is het echter ook noodzakelijk te weten hoe het is ontstaan en hoe het kan worden onderhouden. In dit onderzoek is de vraag gesteld naar de redenen van architecten om voor een vestiging in Rotterdam te kiezen.

De volgende factoren blijken hierbij een rol te spelen:

De clustering van de architectuursector in Rotterdam lijkt sterk padafhankelijk. De historische ontwikkeling is dan ook een van de sleutelfactoren voor het verklaren van de vestiging van de architectuursector in Rotterdam. De historische context vormt zowel de basis als de voedingsbodem voor de mogelijkheden van Rotterdam op het gebied van de architectuur.

De ingrijpende stedelijke transformaties en de komst van Rem Koolhaas naar Rotterdam hadden beslissende invloed op de werkgelegenheid, die de basisvoorwaarde is voor de existentie van architecten in de stad en het uitzonderlijk goede werkklimaat. Daarnaast speelde het internationale architectuurdebat op voor Rotterdam betekenisvolle tijdstippen een rol als drager van de algemene mening, waardoor vergaande ontwikkelingen/stappen mogelijk werden. De institutionele faciliteiten die Rotterdam in dit kader biedt zijn onder andere op deze invloeden terug te voeren.

Culturele factoren, zoals openheid, tolerantie en dynamiek spelen een grote rol voor het welbevinden van architecten in Rotterdam. Ook de durf, de experimentele sfeer en de pragmatische instelling die in de stad heersen worden zeer gewaardeerd. Deze

culturele kenmerken worden door nagenoeg alle architecten genoemd en kunnen als belangrijke basisvoorwaarde worden gezien voor het aangename woon- en werkklimaat in de stad.

Belangrijk in het kader van innovatie en kennisuitwisseling en de hieruit voortkomende aantrekkingskracht zijn de verschillende instituties die Rotterdam rijk is. In dit onderzoek maak ik onderscheid in twee typen instituties:

- de invloedrijke, met hoofdzakelijk openbare middelen gefinancierde, "officiële" instituties die zorg dragen voor opleiding, informatie- en kennisverwerving, verwerking en verspreiding van kennis en communicatie en
- ontwerp bureaus, die uit zijn gegroeid tot iconen en die door hun lange intensieve invloed op het vlak van leermeesterschap en (internationale) kennisuitwisseling als geïnstitutionaliseerd kunnen gelden.

De wisselwerking tussen deze officiële en inofficiële instituties is een belangrijke versterkende factor in de vorming van een internationaal architectuurklimaat in Rotterdam. In het kader van de vestiging van architecten zijn hierbij de aspecten opleiding en verdere ontwikkeling, werk- en stagegelegenheid, informatie en inspiratie van belang. Heel belangrijk in dit kader is de internationale uitwisseling.

Hierbij aansluitend kan worden geconstateerd dat vooral de lokale netwerken, die door officiële instituties worden gefaciliteerd, een belangrijke invloed hebben op het architectuurklimaat en de sociale cohesie in de architectengemeenschap. De kwaliteit van het architectuurdebat en de instituties zijn verder van grote invloed op verder verblijf van (internationaal georiënteerde) zittende architecten.

Rotterdam is de onomstreden hoogbouwstad van Nederland. Hoewel de meningen over de kwaliteit van de bebouwing onder de architecten verdeeld is, heeft de gebouwde omgeving wel degelijk invloed op de vestiging van architecten in de stad. Invloedrijke factoren hierbij zijn de stedelijkheid, de rommeligheid, de grootte en prijs van de bebouwing en de (ontoereikende) woonomgeving. Op bovenlokale schaal zorgen de centrale ligging van Rotterdam ten opzichte van het werkveld en de goede bereikbaarheid van de stad voor een positieve impuls.

De woonplaatskeuze van rond de helft van de respondenten is gebaseerd op private omstandigheden. Een grote rol hierbij spelen de sociale inbedding in de stad en de fase van de levenscyclus. Architecten komen jong en ongebonden naar de stad, krijgen vrienden, partner en eventueel een gezin. De sociale banden die in deze fasen worden opgebouwd zijn voor veel architecten invloedrijk bij de woonplaatskeuze. De geïnterviewde architecten wonen in en om Rotterdam en werken in de stad of op een redelijke afstand ervan. Gezien het door Florida gehanteerde schaalniveau is dus eigenlijk sprake van een lokale woon- werkafstand.

Politieke of beleidsdoelstellingen blijken geen directe rol spelen in de vestigingskeuze. Voor wat dat betreft is de vestiging van architecten vooral terug te voeren op zelforganisatie. Bepaalde politieke beslissingen, zoals omtrent de havenaanleg, het wederopbouwplan of de vestiging van landelijke instituties, hebben echter wel een rol gespeeld bij deze ontwikkeling.

Tussen de verschillende factoren bestaan duidelijke samenhangen. In de visualisering door middel van systeemdiagrammen wordt vooral de betekenis van de zelfsturing bij het ontstaan en het onderhoud van de architectencluster, maar ook ondersteuningsmogelijkheden voor de gemeente, zichtbaar. Hierbij ligt de nadruk vooral op het

stimuleren van jonge en innovatieve architecten, het versterken van betrokkenheid en vorming van sociale binding. De levenscyclus kan, vooral als het gaat om sociale binding en wonen een effectief aanzetpunt voor gemeentelijk beleid vormen.

Bij een vergelijking van de gebruikte theorieën met de situatie van architecten in Rotterdam kan worden gesteld dat de regionale economische theorievorming van Florida, Sassen en Jacobs, die het succes van diverse steden op bepaalde vlakken onderzoekt, in verschillende deelaspecten bruikbaar is om de vestiging van architecten in Rotterdam te verklaren. Bij een vergelijking met de empirische uitkomsten wordt echter ook duidelijk dat op bepaalde punten in Rotterdam andere factoren een rol spelen of de theorievorming te globaal is om directe toepassing toe te laten.

Zo is bijvoorbeeld de vaststelling dat juist de werkgelegenheid een van de hoofdzakelijke vestigingsredenen is in tegenspraak met Florida, die juist het stedelijke leefklimaat als belangrijkste aantrekkingskracht bestempelt. Het leef-, maar vooral werkklimaat heeft dan wel een belangrijke taak in het verblijf van de architecten in Rotterdam, maar draagt (tot nu toe) niet bij aan de primaire vestigingsbeslissing.

Een belangrijk kritiekpunt is verder de geringe aandacht, die hij besteedt aan de levenscyclus en het belang van de sociale binding voor de vestiging van mensen en bedrijven in een stad. Dit is des te meer jammer omdat deze belangrijke aanknopingspunten kunnen bieden voor verbetering van zowel het leefklimaat als de duurzaamheid van stedelijke maatschappijen.

Ook het schaalniveau wat Florida hanteert sluit niet aan bij de Rotterdamse situatie. Regionaal gezien biedt Rotterdam voldoende "*quality of place*" opties voor mensen in alle levensfasen. Ondanks het feit dat alle architecten in de buurt van hun werkkring wonen is door de, vergeleken met andere landen, hogere stedelijke dichtheid in de Randstad, het wonen en werken in dezelfde gemeente vaak niet gegeven en ook niet nodig. Dit aspect heeft niet alleen invloed op het leefklimaat in de stad omdat in Rotterdam wonende architecten meer deelnemen aan het plaatselijke leven dan forensen, maar ook op de gemeentelijke inkomsten.

Voor wat betreft de clustering kan worden aangesloten bij de theorievorming van Sassen, die de internationale componenten hiervan bespreekt. Van belang voor Rotterdam is in dit kader de aandacht voor de internationale specialisatie en de duurzaamheid van de clustering op zich. Bij de binding van bedrijven aan de stad spelen hierbij naast de sociale componenten ook de kwaliteit van de institutionele infrastructuur en de betrokkenheid van de architecten bij de ontwikkeling van de cluster een belangrijke rol.

Ook het goedkope leefpatroon in Rotterdam is van positieve invloed op de vestiging van architecten. Rotterdam bezit ruimte en een groot contingent aan goedkope woon- en werkmogelijkheden, die de vestiging van broedplaatsen en nieuwe bedrijven mogelijk maken en Rotterdam hierdoor in principe geschikt maakt als ontwikkelingsplaats.

Afsluitend kan worden vastgesteld, dat de intentie van Florida als het gaat om het gebruik van de creativiteit van de gehele bevolking in het gemeentebestuur betreffende de creatieve klasse geen vorm krijgt. Dit blijkt ook in de praktijk niet anders te zijn. Door middel van de gesprekken wordt veelmeer duidelijk, dat er weinig interactie is tussen de gemeente en de architecten en dat Rotterdam als Architectuurstad weinig doet aan het door haar zelf nagestreefde imago.

10. Epiloog

Inleidend heb ik vastgesteld, dat de architectuur in verschillend opzicht belangrijk is voor Rotterdam. Ik heb opgemerkt dat Rotterdam een rijke historie heeft als het gaat om de moderne architectuur en mij afgevraagd waarom architecten massaal voor deze stad kiezen. Ik vroeg mij ook af of Rotterdam zich bewust is van de schat die zij hierdoor in handen heeft en er voldoende aandacht aan besteedt. Geruime tijd heb ik erover gedaan om antwoorden op deze vragen te vinden. Afsluitend wil ik nu de uitkomsten bespreken. Wat heeft dit onderzoek nu opgeleverd?

Primair natuurlijk het inzicht in de vestigingsfactoren van de onderzochte architecten. Dit inzicht is interessant omdat het gaten in de theorievorming open legt, en de mogelijkheid biedt, deze op bepaalde punten verder aan te scherpen. De uitkomsten zijn ook interessant omdat zij beleidsmakers inzicht bieden in de motivatie van een bepaalde bevolkingsgroep.

Opvallend in de uitkomst is de grote afwezigheid van de gemeente als het gaat om de vestiging van Architecten in Rotterdam. Tot op heden blijkt de clustering met een minimale gemeentelijke inspanning voornamelijk op basis van zelfsturing tot stand te zijn gekomen. Een belangrijk punt voor de stad is nú de continuïteit ervan. Tijdens mijn gesprekken waren hierover kritische geluiden te horen, die er op neer komen dat er nu wél een rol is weggelegd voor de gemeentelijke overheid. In zoverre heeft het onderzoek ook een secundair resultaat opgeleverd, wat eventueel nog belangrijker zou kunnen zijn dat het eerste.

Het heeft de enorme kloof opengelegd, die gaapt tussen de gemeentelijke wereld en die van de architecten, tussen de wil om een creatieve stad te worden en de uitvoering ervan.

Rotterdam wil graag dé Nederlandse "Stad van de Architectuur" zijn en is dit inmiddels ook. Alleen - door de gemeentelijke overheid wordt deze doelstelling vooral marketingtechnisch vorm gegeven. Waar Rotterdam op veel punten een stad is die vooral *doet*, blijkt bij dit onderwerp de nadruk te liggen op de presentatie ervan, het mooie plaatje.

Kennelijk is Rotterdam zich onvoldoende bewust van haar, voor wat betreft de reputatie als Architectuurstad, grote afhankelijkheid van "magneten", ongeacht of het nu gaat om de architecten zelf of om de in de stad gerealiseerde architectuur. En nog minder lijkt zij zich bewust te zijn van het verlies wat zij kan lijden door het vertrek van internationaal bekende bureaus. *Binding* is dan een belangrijke factor, en binding kan worden gecreëerd en versterkt door deelname, door langdurige betrokkenheid. Hiermee is een cruciaal punt bereikt: Uit de gesprekken met de architecten bleek juist wel een sterke betrokkenheid, dan niet binding, met de stad. Maar er schemerde ook regelmatig de teleurstelling door over het ontoereikende respons wat men krijgt.

Rotterdam wil ook graag een creatieve stad zijn, maar heeft Rotterdam Florida en de essentie van zijn theorie dan ook werkelijk verinnerlijkt?

Ondanks de economische en sociale problemen, die Rotterdam het hoofd moet bieden, wordt kennelijk geen gebruik gemaakt van de geïnteresseerde en gemotiveerde groep hoogopgeleide, uiterst creatieve professionals, die de stad rijk is en die alleen maar één van de potentiële bewonersgroepen vertegenwoordigt, van wiens creativiteit men als stad gebruik kan maken.

Florida bepleit de interactie van steden met *a/* hun bewoners en zet hun aan om erover na te denken hoe zij de creativiteit kunnen benutten van alle mensen, die er wonen - niet alleen van de elite. Hij noemt dit een creatief ecosystemen opzetten. Architecten behoren ongetwijfeld wel tot de elite van Rotterdam, maar als zelfs deze en haar creativiteit niet wordt benut is het zeker in de lijn met Florida om hier alvast mee te beginnen.

Ik wil Rotterdam graag blijven zien als levendige architectenstad. Daarom mijn pleidooi voor gemeentelijk initiatief en voor samenwerking als het gaat om het succes als Architectuurstad.

In de bestuurlijke wereld is veel te doen om interactieve besluitvorming, maar hoe staat het met interactieve beleidsvorming? Wat spreekt er tegen om professionals te betrekken bij het tot stand komen van beleid op hun vakgebied? Rotterdam kampt met een slechte reputatie als het gaat om wonen. Spreek de creativiteit van lokale architecten aan als het hierover gaat. Zij kennen de stad beter dan buitenstaanders. Gezien het handschrift van de Rotterdamse architect hoef je niet bang te zijn voor traditionalisme midden in de stad of, nog erger, "belgische toestanden". Er zal ook geen Hunderwasserhaus ontstaan - het wordt hooguit pal blauw. Maar waarom zou je daar ook bang voor zijn? In Spangen zijn innovatieve processen gestart, die misschien als voorbeeld kunnen dienen.

Waarom is de architectuur niet vertegenwoordigd in de EDBR? Gebruik netwerken om samen te reflecteren over de toekomst van de stad. En daarnaast - wat is erop tegen om als stad regionale producten te propageren en te protegeren? Natuurlijk heb je als gemeente te maken met de Europese aanbesteding en natuurlijk worden veel bouwopdrachten door niet-Rotterdamse opdrachtgevers verstrekt, maar waarom wordt er meteen zo weinig experimenteel in de stad gebouwd? Als er een stad in Nederland is die de mogelijkheden hiertoe bezit is het Rotterdam wel. Ja, je hebt die Müllerpier - maar Kop van Zuid wordt gebouwd door buitenlandse bureaus. Daar is op zich in ook niets mis mee als zij de betere ontwerpen hebben. Maar het is ook een gemiste kans.

Het is leuk om een Foster of een Siza in de stad te "hebben", maar ook onder Rotterdamse architecten is sprake van architecten met talent, met wereldfaam en van vele anderen, die deze faam nog (kunnen) opbouwen - het bevordert de binding en levert aandacht op. Een beetje promotie van de eigen "cultuur" getuigt in mijn ogen meer van trots dan van kleinburgerlijkheid en sluit bovendien bouw door niet-Rotterdamers geenszins uit. Veel, en ook internationaal gevierde, architecten vinden het leuk om "om de hoek" te kunnen bouwen, het eigen werk meer dan eens te kunnen zien en tegelijk een bijdrage te kunnen leveren aan de stadsontwikkeling.

Wat wordt er gedaan aan de kansen voor nieuwe talenten? Is het niet leuk om als architectuurstad ook regelmatig een mogelijkheid te bieden objecten te realiseren? Want als er niets meer te doen valt voor architecten in Rotterdam, als de "spirit" verloren gaat zullen, alle beleidsmaatregelen ten spijt, op ten duur ook de talenten vertrekken. Met veel plezier heb ik ontdekt, dat er een ontwerpwedstrijd (Maak!) is gestart voor jonge Rotterdamse architecten. Verder zo! Waarom zou je geen gebruik maken van de talenten, die je hebt?

Rotterdam is het tenslotte waard en heeft de potentie om niet alleen een eigentijdse maar ook een eigenwijze beeldentuin van wereldformaat te worden.

11. Literatuurlijst

Boeken en Tijdschriften

- Boschma, van Aalst, Atzema, Heinz en Van Oort (2005), *Creatieve klasse en regionaal-economische groei*, Utrecht: Universiteit Utrecht, Geowetenschappen
- Castells, Manuel (2004), *Der Aufstieg der Netzwerkgesellschaft*, Opladen: Leske + Budrich
- Feld, Scott, *The Focused Organisation of Social ties*. American Journal of Sociology 86: 1015-1035 in: Friedrichs, J. (1993) Einführung in die Stadtsoziologie, Hagen: Fernuniversität - Gesamthochschule in Hagen, Fachbereich Erziehungs-, Sozial- und Geisteswissenschaften
- Franke, S., Verhagen, E. (2005), *Creativiteit en de Stad*, Rotterdam: NAI Uitgevers
- Frissen, Paul (1996), *De virtuele staat. Politiek, bestuur, technologie: een postmodern verhaal*, Schoonhoven: Academic Service
- Flood, Robert Louis (1999) *Rethinking the fifth discipline*, London: Routledge
- Florida, Richard (2002), *The Rise of the Creative Class*, New York: Basic Books
- Florida, Richard (2005), *The Flight of the Creative Class*, New York: HarperCollins Publishers Inc
- Hirst, P., *Democracy and Governance*, in: Pierre, J. (2000), *Debating Governance, Authority, Steering, and Democracy*, New York: Oxford University Press
- Jacobs, Jane (1961), *The Death and Life of Great American Cities*, New York: Random House
- Jacobs Jane (1985), *Cities and the wealth of nations*, New York: Vintage Books
- Kasarda, John D. en Janowitz, Morris (1974), *Community Attachment in Mass Societies*, American Sociological Review 39:328-339 in: Friedrichs, J. (1993), Einführung in die Stadtsoziologie, Hagen: Fernuniversität - Gesamthochschule in Hagen, Fachbereich Erziehungs-, Sozial- und Geisteswissenschaften
- Kloosterman, Robert and Stegmeijer, Eva (2004), *Delirious Rotterdam? Path-Creation and The Emergence of a Cluster of Architectural Firms in Rotterdam*, Draft paper for the City Futures International Conference, Chicago, 8-10 July 2004
- Land, Marco van der (2003), *Vluchtige verbondenheid, stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse, Stedelijke binding van de Rotterdamse nieuwe middenklasse*, Amsterdam: Amsterdam University Press
- Manshanden, W., Rutten, P., De Bruijn, P., Koops, O., (2005), "Creatieve industrie in Rotterdam", TNO rapport EPS 2005-06, Delft: Februari
- Meester, W.J. (1999), Subjectieve waardering van vestigingsplaatsen door ondernemers. Groningen (Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen). Utrecht/Groningen: KNAG/FRW
- Mumfort, Lewis (1961), *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, New York: Harcourt
- Noyelle, T.J., Dutka, A.B. (1988) *International trade in business services: accounting, management consulting*, Ballinger Pub. Co
- Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam, *Economische Verkenning Rotterdam 2005*
- Rhodes, R.A.W., *Governance and Public Administration*, in: Pierre, J. (2000), *Debating Governance, Authority, Steering, and Democracy*, New York: Oxford

- University Press
- Risselada, Max (1999), *Funktionalismus 1927-1961, Hans Scharoun versus die 'Opbouw': Mart Stam, Willem van Tijen, Johannes van den Broek, Jacob Bakerna*. Katalog zur Ausstellung im Deutschen Architektur Zentrum, Berlin: Niggli Verlag
  - Rust, Edgar (1975), *No Growth: Impacts on Metropolitan Areas*, D.c. Heath, Lexington in: Herlyn, Ulfert, 1996, *Lebensverlauf, Wohnungs- und Stadtstruktur*, Hagen: Fernuniversitaet - Gesamthochschule in Hagen, Fachbereich Erziehungs-, Sozial- und Geisteswissenschaften
  - Rutten, P., Ijdens, T., Jacobs, D., Koch, K., (2005), *Knelpunten in creatieve productie: creatieve industrie*, TNO rapport , Delft: 15 juli
  - Sampson, R. (1988), *Local Friendship Ties and Community Attachment in Mass Society: A Multilevel Systemic model*, American Sociological Review 53: 81-93 in: Friedrichs, J. (1993), *Einfuehrung in die Stadtsoziologie*, Hagen: Fernuniversitaet - Gesamthochschule in Hagen, Fachbereich Erziehungs-, Sozial- und Geisteswissenschaften
  - Sassen, Saskia (2001), *The global city: New York, London, Tokyo*, New Jersey: Princeton University Press
  - Schoonhoven, G. (2002), Elsevier 58ste jaargang, nr. 14, 06 april, p. 30 ff.
  - Senge, Peter M. (1992), *De vijfde Discipline, De kunst & praktijk van de lerende organisatie*, Schiedam: Scriptum Books
  - Vanstiphout, W. (2005), *Maak een stad, Rotterdam en de architectuur van J.H. Van den Broek*, Rotterdam: Uitgeverij 010
  - Ministerie van VROM (2004), *Nota Ruimte - Ruimte voor ontwikkeling*, Vastgesteld in de Ministerraad d.d. 23 april 2004, Den Haag: p. 28
  - Whyte, William H. Jr. (1956). *The Organization Man*, New York: Simon and Schuster
  - Wirth, Louis (1938), *Urbanism as a Way of Life*. American Journal of Sociology 44, *Urbanitaet als Lebensform*, uit Ulfert Herlijn (Hg.) (1974): *Stadt und Sozialstruktur*, Muenchen: Buchverlage Ullstein Langen Mueller, p. 42-66, in: Herlyn, Ulfert (1996), *Lebensverlauf, Wohnungs- und Stadtstruktur*, Hagen: Fernuniversitaet - Gesamthochschule in Hagen, Fachbereich Erziehungs-, Sozial- und Geisteswissenschaften
  - WRR, Godfried Engbersen, Erik Snel en Afke Weltevrede (2005), *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam*, Amsterdam: Amsterdam University Press

Geraadpleegde internetsites:

- www.edbr.nl: Economic Development Board Rotterdam, *Economische Visie 2020*, stand 15 januari 2006
- www.portofrotterdam.com, stand 15 januari 2006
- www.wonen.rotterdam.nl
- <http://nl.wikipedia.org>

Verantwoording afbeeldingen

Voorpagina

Miriam Bode

Architectuur

- afb. 1 Justus van Effenblok, Michiel Brinkman: [www.wonen rotterdam](http://www.wonen.rotterdam)
- afb. 2 Lijnbaan, Van der Broek: [www.wonen rotterdam](http://www.wonen.rotterdam)
- afb. 3 Beurs: [www.wonen rotterdam](http://www.wonen.rotterdam)
- afb. 4 Het witte Huis: [www.wonen rotterdam](http://www.wonen.rotterdam)
- afb. 5 Bijenkorf, Dudok : www.engelfriet.net
- afb. 6 HBU Bank, Dudok: [www.wonen rotterdam](http://www.wonen.rotterdam)
- afb. 7 Van Nelle Fabrik, Van der Vlugt: [www.wonen rotterdam](http://www.wonen.rotterdam)
- afb. 8 Groothandelsgebouw, Maaskant: [www.wonen rotterdam](http://www.wonen.rotterdam)
- afb. 9 Feyenoord Stadion, Van der Vlugt: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Feyenoord>

De bouwactiviteiten rond de tweede wereldoorlog I

- afb. 1 Luchtspoor: www.engelfriet.net

Uit de schaduw in de spot-light

- afb. 1 Schip: www.portofrotterdam.com
- afb. 2 Vreewijk: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Vreewijk>
- afb. 3 Kiefhoek, Oud: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Vreewijk>

De bouwactiviteiten rond de tweede wereldoorlog II

- afb. 1 Bijenkorf, Dudok: www.engelfriet.net
- afb. 2 Pendrecht, Stam-Beese: www.iisg.nl/volkshuisvesting/p30.html

Gezelligheid in de Binnenstad

- afb. 1 Het Blaakse Bos, Piet Blom: www.wonenrotterdam.nl www.top10.nl
- afb. 2 Scheepvaartmuseum, Wim Quist: www.top10.nl
- afb. 3 De Boogjes, Pietro P. Hammel: www.wonenrotterdam.nl www.top10.nl
- afb. 4 Peperclip, Carel Weeber: www.wonenrotterdam.nl www.top10.nl
- afb. 5 Klein Volendam, Verhoeven: www.wonenrotterdam.nl www.top10.nl
- afb. 6 Unilevergebouw, Hoogstad: www.top10.nl

Koolhaas

- afb. 1 Kunsthal en Museumpark: www.wonen.rotterdam
- afb. 2 Patiowoningen: www.top10.nl
- afb. 3 Busstation: www.architectuur.org
- afb. 4 De Rotterdam: www.kopvanzuid.info

Rotterdamse Architecten

- afb. 1 Markthal Rotterdam ontwerp, MVRDV: www.markthalrotterdam.nl
- afb. 2 De witte keizer, Kees Christiaanse: www.kcap.nl
- afb. 3 STC College, Neutelings - Riedijk: www.neutelings-riedijk.com
- afb. 4 Renovatie Keilestraat, Made architecten: www.madearchitecten.nl
- afb. 5 Ichthus Hogeschool, EEA: www.architectuur.org
- afb. 6 Putselaan, de Nijl: www.denijl.nl
- afb. 7 Woningen Nesselande, Claus en Kaan: www.clausenkaan.nl

Bijlagen

Bijlage 1 Deelnemende architecten

- Kitty van Bloois, secretaresse van Ashok Bhalotra Kuiper Compagnons, Bureau voor Ruimtelijke ordening en Architectuur b.v.
- Nico Bos, SAR Architecten & Bouwkundigen BV
- Duzan Doepel, RAL 2005
- Erik Fokkema, EGM architecten b.v.
- Ronald Gortemaker, De Jong Gortemaker Algra architecten en ingenieurs
- Prof. Jan Hoogstad, Ector Hoogstad architecten
- Wessel de Jonge, Wessel de Jonge Architecten
- Kees Kaan, Claus&Kaan Architecten
- Han de Kluijver, HDK-Architecten
- Jan Knikker, PR afdeling OMA
- Jan Kooimans, BureauK
- Maartje Lammers, 24h-architecture
- Winy Maas, MVRDV
- Hans de Moor, Spring architecten
- Jürgen Özdurak, PR afdeling EEA architects
- Freek Speksnijder, Spring Architecten
- Renske van der Stoep, Inbo Rijswijk
- Aat van Tilburg, Van Tilburg Ibelings von Behr
- Endry van Velzen, De Nijl architecten
- Pim van der Ven, Mei Architecten en stedenbouwers bv
- Laura Weeber, MADE
- Ronald Woll, promovendus EUR Rotterdam

daarnaast

- Lucas Verweij, directeur AvBR

Bijlage 2 Voorbeeld vragenlijst

Vestigingsfactoren van Architecten in Rotterdam

Architectenbureau

Adres

Telefoonnummer

Website

email

Contactpersoon

Persoonsgegevens

Naam van de responderende architect

Functie

Opleiding

Woonplaats

Vestigingskeuze Bureau

Menselijke creativiteit vormt volgens Florida de basis voor vooruitgang en de motor van de economie. Een speerpunt van stedelijk beleid is het binnenhalen van creatieve bedrijvigheid.

1. Zijn er specifieke redenen waarom u zich op het aangegeven adres hebt gevestigd?
2. Was het bureau / instituut al eerder ergens anders gevestigd?
3. Als ja, wat was dan de reden om te verhuizen?
4. Bestaat er elders een andere vestiging van het bureau?
5. Kent u bureaus, die naar Rotterdam zijn verhuist, juist weg zijn verhuisd of willen gaan verhuizen?
6. Wat zijn de u bekende redenen hiervoor?
7. Wat zijn volgens u belangrijke faciliteiten om te kunnen starten als zelfstandig architect?
8. Hoe bent u gestart als architect?

Woonplaatskeuze

*Er is momenteel veel te doen om mensen van de creatieve klasse aan steden te binden.
Rotterdam heeft zich als doel gesteld de huisvesting te verbeteren*

1. Woont u in Rotterdam?
2. Zijn er specifieke redenen waarom u wel of juist niet in Rotterdam bent gaan wonen?
3. Voelt U zich thuis in Rotterdam?
4. Wat speelt hierbij een rol?
5. Heeft U nog opmerkingen over dit onderwerp?

Agglomeratievoordelen

Als architect bent u lid van de 'super creatieve core', volgens Florida de eigenlijke scheppende klasse, die nodig is om de aantrekkingskracht te waarborgen. Om deze klasse te sterken is volgens beleidsdoeleinden facilitering van onderlinge van groot belang.

1. Is het voor u van voordeel om andere architecten in de buurt te hebben?
2. Vindt er onderlinge informatie-uitwisseling plaats?
3. Zo ja, waar en in welk kader?

Culturen, historie en fysieke omgeving

Etnische diversiteit is een van de hoekpijlers in de theorie van Florida. Hij ziet de 'mosaic society' als belangrijke voorwaarde in de internationale concurrentiestrijd om getalenteerde mensen.

1. Dragende verschillende culturen, die Rotterdam rijk is bij aan u inspiratie?
2. Vindt u Rotterdam een open stad, tolerant tegenover vreemden en/of andersdenkenden?
3. Maakt u gebruik van allochtone werknemers?
4. Zo ja, welke functies worden door deze werknemers vervuld?

Kennis en informatie

In zijn theorie identificeert Florida 3 T's als belangrijkste ingrediënten voor economische vooruitgang: tolerance, technology en talent.

1. Is het voor U belangrijk om een goede architectuuropleiding in de buurt te hebben?
2. Maakt u gebruik van het daar aanwezige talent?
3. Zo ja, in hoeverre?

Beleid

Rotterdam profileert zich sterk als dé Architectuurstad van Nederland.

1. Is de reputatie, die Rotterdam heeft op het gebied op architectuur volgens u gerechtvaardigd?
2. Waarom?
3. Hoe is deze reputatie, volgens u, ontstaan?

Instituties

1. Welke Rotterdamse instituties die te maken hebben met architectuur zijn u bekend?
2. Maakt u gebruik hiervan?
3. Zo ja, voor welke doeleinden?

Bijlage 4 Methodologie Top-40

Hierbij de methode waardoor de Top-40 van architecten tot stand is gekomen. In deze methode zijn in de 8 jaren, die deze lijst tot nu toe bestaat (van 1997 tot 2004) twee verschuivingen vast te stellen:

- De eerste betreft het belang van de onderzochte tijdschriften. Het blad *a en b* is in 1999 ingeruild voor *detail in architectuur* en *de architect* wordt in de loop van de tijd als het meest representatieve architectuur - tijdschrift voor Nederlandse architectuur gezien, waardoor in het totaaloverzicht de waardering van artikelen in de architect zwaarder zijn gaan wegen ten opzichte van de andere bladen.
- De tweede betreft het toegenomen belang van de internationalisering in de architectuur. Eerst zijn de buitenlandse projecten van Nederlandse architecten mee opgenomen, later zijn ook buitenlandse projecten van buitenlandse architecten, die blijvend in Nederland zijn gevestigd, meegeteld.

Omdat deze keuzen gebaseerd zijn op het tijdsbeeld van de momenten van telling en verschuivingen te maken hebben met grotere maatschappelijk-economische veranderingen vind ik de voorliggende lijsten wel representatief voor mijn eigen telling. Hierbij de originele tekst van de meetmethode van 1997 en de latere aanpassingen:

Architect, archis, bouw, a en b

methode

de gehele jaargang 1997 van de vier genoemde tijdschriften is doorgewerkt op artikelen over (werk van) architecten.

per artikel

per artikel zijn genoteerd: het tijdschrift - het nummer - de architect - het onderwerp - het aantal bladzijden.

het aantal bladzijden

is vertaald volgens de volgende formule:

1 bladzijde is 1 punt - 2 bladzijden is 2 punten - 3 tot 4 bladzijden is 3 punten - 5 tot 7 bladzijden is 4 punten - 8 en meer bladzijden is 5 punten.

per bureau

wanneer een architectenbureau meer naamgevers of maten heeft, zijn de resultaten van de afzonderlijke leden bij elkaar geteld. - buitenlandse architecten zijn alleen opgenomen met het werk dat in Nederland is gerealiseerd.

per tijdschrift

voor elk van de vier bladen is zo een totaalijst gemaakt, hier de samenvattingen van de eerste 10 per tijdschrift, om een indruk te geven van het verschil in aandacht en onderwerpen per blad.

totaal-lijst

uiteindelijk zijn de lijsten van de vier bladen samengevoegd tot een grote totaal-lijst. - daarbij zijn de resultaten van de architect en archis als belangrijker verwerkt dan die van de andere twee bladen (en wel in de verhouding 2 : 1). - de bovenste 40 van die lijst zijn hier als **De 1997 ArchitectenWerk top-40** te zien.

In 1999 is een verandering in de methode gekomen. Er zijn nu de architectuurbladen architect, archis, bouw en detail in Architectuur onderzocht en de totaalijst werd op

een iets andere manier gewaardeerd:

totaal-lijst

uiteindelijk zijn de lijsten van de vier bladen samengevoegd tot een grote totaal-lijst. - daarbij zijn de resultaten van de architect [*archis niet meer vanwege de beperkte aandacht aan nederlandse projecten*] als belangrijker verwerkt dan die van de andere twee bladen [en wel in de verhouding 2 : 1].

2001 is de tekst voor wat betreft de totaallijst weer aangepast:

totaal-lijst

uiteindelijk zijn de lijsten van de vier bladen samengevoegd tot een grote totaal-lijst. - daarbij zijn de resultaten van de 'architect', *als grootste en meest uitgebreide architectuurblad van nederland* als belangrijker verwerkt dan die van de andere twee bladen [en wel in de verhouding 2 : 1].

2002 is er een verandering opgetreden voor wat betreft buitenlandse projecten:

per bureau

wanneer een architectenbureau meer naamgevers of maten heeft, zijn de resultaten van de afzonderlijke leden bij elkaar geteld. - werk van nederlanders in het buitenland is meegeteld; buitenlandse architecten zijn alleen opgenomen met het werk dat in nederland is gerealiseerd.

2003 vond een verdere opening plaats voor wat betreft buitenlandse vestiging van architecten in Nederland:

per bureau

wanneer een architectenbureau meer naamgevers of maten heeft, zijn de resultaten van de afzonderlijke leden bij elkaar geteld. - werk van nederlanders in het buitenland is meegeteld; buitenlandse architecten zijn alleen opgenomen met het werk dat in nederland is gerealiseerd, tenzij ze blijvend in nederland zijn gevestigd; dan is al het werk meegeteld-